

MONETARIZMUS:
MÚLT ÉS JELEN
(Deviancia vagy normalitás)

A 97 - 00969

Kiadja:
az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága
és
a Friedrich Ebert Alapítvány

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottsága és a Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodája 1996. május 31. és június 2. között Debrecenben közösen rendezte „A monetarizmus: múlt és jelen. Deviancia vagy normalitás” című konferenciát. A konferencia résztvevői megkísérelték elemezni a monetarizmus elméleti és gyakorlati oldalát. A konferenciában részt vettek: Bródy András, közgazdász, az MTA Gazdaságkutató Intézete; Horváth Jenő, történész, Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem; Hülvély István, politológus, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem; Kiss Endre, filozófus, ELTE; Földes György, történész, Politikatörténeti Intézet; Krasznai Zoltán, közgazdász, GKI, Gazdaságkutató Rt.; Molnár László, filozófus, Műszaki Egyetem; Orosz István, történész, országgyűlési képviselő; Pete Péter, közgazdász, Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem; Romsics Ignác, történész, ELTE; Szamuely László, közgazdász, KOPINT-DATORG. A kiadványban nem szerepel Földes György hozzászólása, de publikáljuk Pethő Bertalan, pszichiáter írásban megküldött referátumát.

Tartalomjegyzék

Orosz István , országgyűlési képviselő megnyitó beszéde	5
Szamuely László Monetarizmus: új gazdaságelmélet vagy régi ideológia?	8
Bródy András A monetarizmus kiskatéja	17
Pete Péter Monetarizmus: bankárok és pénzpiacok konspirációja vagy az elméleti közgazdaságtan egy iskolája?	27
Krasznai Zoltán Monetarizmus: a magyar gazdaságpolitika egyetlen realitása?	39
Kiss Endre Liberalizmus és monetarizmus	43
Hülvély István A monetarizmus avagy a kapitalizmus dilemmái	59
Horváth Jenő Monetarizmus olasz módra: a fasiszta változat	65
Romsics Ignác Az államháztartás és a pénzügyi stabilizáció Magyarországon az 1920-as években	75
Molnár László Napjaink társadalma és a kommunitarizmus. Megjegyzések a Rawls és MacIntyre közötti vitához	81
Pethő Bertalan A civilizácium fogalmáról	91

Tisztelt konferencia, kedves megjelentek, kedves vendégek!

Megtiszteltetés számomra, hogy egy ilyen jeles tudóstársaság körében megnyitót mondhatok. Történészként nem vagyok a kérdés szakértője, bár historikusnak vallom magam, és még kevésbé vagyok szakértője a kérdésnek közgazdászként, politológusként, jövőkutatóként és pszichológusként. Látom, hogy a meghívottak nagyon sok oldalról próbálják megközelíteni azt a kérdést, amellyel én két minőségemben találkozom. Az egyik, mivel parlamenti képviselő vagyok, a parlamentben lejátszódó gazdasági vitákban és időnként a napirend előtti hozzászólásokban sűrűn visszatérő fogalom a monetarizmus. Vannak olyanok, akik úgy emlegetik a monetarizmust, mint egy olyan téveszmét és tévelméletet, amelynek alapján nem lehet megtenni mindazt, amit meg akar tenni az illető. Időnként az tűnik fel, hogy olyan volt pénzügyminiszter, aki pénzügyminiszterként maga is valószínűleg ennek a monetarizmusnak volt a híve, mondja ezt a mostani pénzügyminiszternek. Ebbe én nyilvánvalóan nem tudok beleszólni, bár kutatásaimban a gazdaságtörténet azért elég jelentős helyet foglal el, mert az igazságot nem osztani kell a parlamentben, hanem oda kell figyelni azokra a dolgokra, amik elhangzanak. Azért vettem nagy örömmel ennek a konferenciának a megszervezését, mert úgy gondolom, hogy ez a tanácskozás ezekben a kérdésekben, ennek a fogalomnak a tisztázásában jelentős eredményeket fog elérni. A másik összefüggés, amelyen belül a monetarizmussal találkozom, az az én történetészméim. Be kell vallanom Önöknek, hogy én középkor-kutató vagyok, és a középkor az a szakasza a történelemnek, ahol azok a problémák, amelyek a modernkor problémái, nem vetődnek fel, vagy nem úgy vetődnek fel, mint a modern korban. A kiindulópont az, amit mindenki idézni szokott időnként a parlamentben is, rossz latinsággal a pecunia non olet. Azt a Vespasianus-megjegyzést, hogy a pénznek nincs szaga, vagy nem büszlik a pénz, ha szó szerint akarom fordítani, amely lényegében a klasszikus antikvitás politikai magatartását fejezte ki. A másik, amit én hallgatóimnak szoktam elég sűrűn emlegetni, a skolasztika állásfoglalása ebben a kérdésben, a pecunia non parit pecuniam, azaz a pénz nem szül pénzt, amely az egyházi felfogásból fakadólag fenntartotta tulajdonképpen a kamatszédés tilalmát

hosszú évszázadokon keresztül egy bibliai hivatkozással. A középkorban a tőkejavak nem olyan jellegűek, mint az egyéb javak és ebből fakadólag, hogy a pénz nem szül pénzt – pecunia non parit pecuniam – nyilvánvalóan a kamatszédés nem Istennek tetsző dolog. A nagy változás, amint Önök is nyilván nagyon jól tudják, a reformációval következik be és ezért külön is örülünk, hogy a kálvánista Rómában kerül sor erre a tanácskozára, hiszen Kálvin volt az, aki a kamatszédés tekintetében először sokkal elnézőbb, mint a középkor tudósai vagy teológusai voltak, sőt Istennek tetsző dolognak tekintti a kamatszédést és ennek megfelelően egyfajta monetarista alaplásból közelíti kora kérdéseihez. Max Weberől tudjuk, hogy ez az alaplás a modern társadalmak születésében döntő elem volt. Történészként persze találkozom a magyar történelem különböző szakaszaiban különböző pénzügyi megoldásokkal. Az első nagy válságot kétség kívül a XVIII. század eleje, a Rákóczi szabadságharc jelentette Magyarországon, ahol a nemesfémekre alapozott középkori magyar pénzrendszer hígult fel, tehát a Rákóczi által veretett rézpénz okozta az első nagy inflációt ebben az országban, annak az elfogadottsága jelentette tulajdonképpen a pénzügyi vereséget a Rákóczi szabadságharcnak. Arra, hogy milyen mértékű volt az ilyen hígulás, kutatásaimból is tudok egy-két példát hozni. A rézpénz és az ezüstpénz egymáshoz való viszonya már a szabadságharc első felében is a névértékhez képest 1:20 arányt alakított ki, ami nyilvánvalóan képtelen helyzetet teremtetett és hozzájárult a szabadságharc pénzügyi összeomlásához. A másik a XIX. század első fele, a Napoleon háborúk időszaka, amikor honatyáink is feltalálták a nagy varázslatot a nemesfémekből vert pénznek a papírpénzzel való helyettesítését és rájöttek arra, hogy nem feltétlenül olyan értékben kell elfogadni a papírpénzt, ami rá van írva. Ebből fakadt az a nagy infláció, ami a század elejét jellemezte, és amelynek az eredménye a kétszeri devalváció volt, tehát egyfajta monetarista rendezés a XIX. század első felében, 1811-ben és 1815-ben is, amelynek végeredményeként aztán legalább állandó árfolyam alakult ki a nemesféműből vert pénzek és papírpénzek között. Ez volt az 1:2,5 arány, amivel a század derekáig biztos árfolyama volt a kétféle pénznek, az ezüstforintnak és a váltóforintnak. Utána már a modern kor kezdődik és erről itt történész kollégáim nyilvánvalóan részletesen fognak beszélni. Mindez azt mutatja, hogy azok a problémák, amelyek a mai társadalom problémái, valamiféle történeti gyökérrel is rendelkeznek, és jó, hogyha ezeket a történeti gyökereket ismerjük. Már a XVIII. században is voltak olyan konvenciók, amelyek a pénz egymáshoz való árfolyamát meghatározták, mondjuk a kölni konvenció, amely meghatározta a német-római

birodalomban és a hozzá kapcsolódó országokban élő népek esetében az árfolyamok egymáshoz való viszonyát, amelynek eredményeként sokféle pénzben számoltak ebben a szegény kis országban, amelyet Magyarországnak nevezünk. A magyar forint mellett bizony volt rajnai forint is, és aki valamiféle pénzügyleteket akart ebben az országban lebonyolítani, mindig tudnia kellett, hogy amikor szerződéseket kötünk, abban a pénz magyar forintban szerepel vagy rajnai forintban, dénárban vagy krajcárban szerepel-e? Hallgatóimnak szoktam időnként mondani, hogy nem elég azt ismerni, hogy ennek és ennek ennyi forint az ára, hanem tudni kell azt is, hogy milyen forintban állapították meg ezt az árat. Mielőtt ide jöttem, kezembe került egy gyönyörű szép régi kiadvány Erek Alfonsz „Mérték, súly és pénzisme” című, múlt század második harmadában kiadott könyve, amelyben ezekről a kérdésekről rendkívül modern szemlélettel ír. Egyetlen egy mondatát had idézzem: „Nemcsak a javak és árúk, hanem az eszmék és érdekek érintkezését is megkönnyíti” (mármint a pénz). Ha közgazdász lennének, akkor nyilvánvalóan nemcsak a javak és árúk lennének számomra döntőek és fontosak, hanem az érdekek és az érintkezések megkönnyítése. Nos, amikor Önök úgy döntenek, hogy itt nemcsak közgazdászok fogják elmondani a véleményüket ezekről a kérdésekről, hanem más tudománysszakok, más tudományágak képviselői is, akkor úgy vélem, hogy ebben az Erek által megfogalmazott szemléletben gondolkodtak, és ezt én a legmelegebben üdvözlöm. Valóban ezeket a kérdéseket csak sokoldalú megközelítéssel lehet megvilágítani, és ha nem is lehet igazságot tenni, de legalább fel lehet deríteni azokat a kérdéseket, amelyek a monetarizmus kapcsán előkerülnek. Én nem kívánhatok mást, mint azt, hogy nagyon jó tanácskozás legyen itt a következő másfél napban és ne felejtsek el azt sem, hogy Debrecenben tanácskoznak! Érezze jól magukat ebben a városban, és kívánom azt, hogy eredményesen munkálkodjanak e fontos kérdés megoldásán!

Monetarizmus: új gazdaságelmélet vagy régi ideológia?

A neoliberais gazdaságfilozófia mintegy két évtizede a nyugati közgazdaságtudomány meghatározó „főáramává” vált. A rendszerváltás, tehát a kilencvenes évek eleje óta ez szabja meg az egykori szocialista országokban, a közép- és kelet-európai régióban uralkodó közgazdasági felfogást és gazdaságpolitikai irányzatot is. E gazdaságfilozófia szűken vett gazdaságelméleti magvát monetarizmusnak szoktuk nevezni. Előadásomban nem aktuális gazdaság-, sőt világpolitikai szerepével foglalkozom (ezt írásban megírtam mássutt, lásd Szamuely, 1995), hanem gazdaság- és elmélettörténeti háttérrel.

Mikor volt a kapitalizmus „aranykora”?

Témánk szempontjából ez korántsem mondvasínált kérdés. Éppen a kelet-európai társadalmi átalakulás kapcsán találkozunk azzal az állásponttal, hogy a piaccsúszkodás útjára lépő országoknak nem a fejlett ipari országok mai társadalmi berendezkedését, intézményrendszerét kell megcéloznunk, hanem a XIX. század szabadversenyes kapitalizmusát. Nem mindenki fogalmaz olyan nyers szókimondással, mint Anders Åslund, az Oroszországban csúfos kudarcot vallott Gajdar-féle „sokkterápia” nyugati (svéd nemzetiségű) tanácsadója, aki 1992 végén a következőket nyilatkozta: „Ha Oroszország valóban sikeres orszaggá válik, meglehet, hogy a XIX. század végi Egyesült Államokhoz fog hasonlítani, azaz a vadnyugat gazdaságához, amelyben kevés szabályozó volt, de ennél fogva a korrupció is korlátozott volt” (Åslund, 1992a, 32. old., 1992b, 4. old.). Leszek Balcerowicz, a gazdaságilag eredményes, ámde a választópolgároknál megbukott lengyel „sokkterápia” vezénylője például ennél körültekintőbben érvel. Szerinte jogosulatlan a XIX. századi kapitalizmus „becsmérlő” szembeállítás a modern kapitalizmussal, mert az akkori életviszonyok nem az intézményrendszerből, hanem a gazdasági fejlettség alacsony szintjéből következtek. (Vö. Balcerowicz, 1993, 7. old.). Jóllehet az intézményrendszer szerepét semmilyen korban sem helyes negligálni, a ténymegállapítás igazságát botorság

volna elvitatni. Még nagyobb botorság azonban, ha megfélekedünk arról, hogy a fejlődési utak megválasztása számunkra itt – Közép-Európában – és most – a XX. század legvégén – történik.

Bizonýára mindenekelőtt a mögöttünk maradó évszázad viszontagságival magyarázható, hogy a köznapit tudat a múlt század második felét, a századfordulót, az 1870–1914 közötti csonka fél évszázadot – a neoliberaisok vélekedésével egyezően – „aranykornak” tartja. Szüleink, nagyszüleink generációja számára teljesen érthetően ez volt a „nagybéké” kora. (Így is emlegették, megkülönböztetésül a két világháború közötti „kisbékétől”).

De érdemes felidéznünk olyan tudós kortársi elme vélekedését, mint Keynes, aki egyébként bête noire a mai monetaristák szemében. Keynes 1919 őszén, tehát közvetlenül az I. világháború után írta híres röpiratát a versailles-i békeszerződés ellen. Ennek második fejezetében nosztalgikus képet festett Európa múltba vesztett fél évszázadáról. Felidézte, hogy az elemiszerek micsoda bősége áradt Európába egyre olcsóbban a tengerentúlról. „Ebben a gazdasági elődardóban, ebben a gazdasági utópiában – hogy a régebbi közgazdászok meghatározásával éljünk – nőtt fel túlnyomó többségünk” (Keynes, 1991, 49. old.) – írta saját generációjáról.

Keynes akkor valóban elfeledett és a nélkülöző, új határoktól szabdalt Európa lakói számára immár hihetetlennek látszó állapotokról írt: „Egy londoni lakos reggeli teáját ágyban kortyolgatva telefonon megrendelhetette tetszőleges mennyiségben a világ minden részéről a legkülönfélébb termékeket, s joggal várhatta, hogy azokat rövidesen házának ajtaja elé szállítsák. S ugyanabban az időben, ugyanezen eszközök révén befekethette vagyonát a világ bármely részének természeti erőforrásaiba és új vállalkozásaiba, s minden túlsót erőfeszítés vagy akárcsak nehézség nélkül osztozhatott jövőbeni gyümölcsöző eredményeikben és előnyeikben... Továbbá, ha úgy kívánta, olcsó és kényelmes szállításcsőket vehetett igénybe bármely országba vagy éghajlati övezetbe, meghozza ülével vagy egyéb formalítások nélkül, elküldhette szolgáját egy bank közeli fiókjába, hogy szerezzen be tetszése szerinti nemesfémeket, azután elutazhatott külföldre, idegen országokba, anélkül, hogy ismerte volna lakosaik vallását, nyelvét vagy szokásait, magával vive érmékben vagyonát, s minden bizonnyal felháborodott és meglepődött volna, ha emiatt a legcsekélyebb mértékben is háborgatják. S ami a legfontosabb, ezt a helyzetet normálisnak, biztosnak és állandónak tekintette, legfeljebb további javulásra számított, és az ettől való bármely eltérést abnormalitásnak, botrányosnak és kerülendőnek ítélte volna” (50. old.)

Első olvasáskor, jó negyven évvel ezelőtt, az ötvenes évek derekán, egy

másik, még pusztítóbb háború után, a ketté- vagy még több részre szakadt világban számomra – és bizonyára más olvasó számára is – ez lenyűgöző és még nehezebben hihető leírás volt, és sokáig az is maradt.

Ma nem tekintjük elveszett paradicsomnak ezt a kort, jóllehet a londoni polgár ma nem szokta elszalajtani szolgáját a közeli bankfiókba a kíváncsian nemesfémkészlet beszerzése végett, mert: a) nincs házcselédje (mert megfizethetetlen), b) van plasztikkártyája, c) nemesfém ékszerüzletben vagy speciális pénzügyi intézetben vásárolható.

A kapitalizmus „aranykorának” – ha egyáltalán volt ilyen a mai fejlett piacgazdaságok történetében – nem ezt a korszakot, hanem jóval indokoltabban a II. világháború utáni, kb. az 1970-es évek közepéig (az ún. olajárrobbanásig) tartó 25–30 éves időszakot tekinthetjük. Emellett legalábbis a következő tények szólnak:

- A gazdasági növekedés üteme tartósan minden korábbi meghaladó nagyságú volt, az I. világháború előtti fél évszázadot beleértve. Elegendő ezzel kapcsolatban Angus Maddison vagy Paul Bairoch kutatásaira hivatkozni (Maddison, 1982, 1991; Bairoch and Kozul-Wright, 1996).

- Megvalósult a teljes foglalkoztatottság.

- A jólét kiterjedt a népesség túlnyomó részére, megjelent az ún. fogyasztói társadalom. Ne feledjük: a XIX. században a nyugati országok lakosságának több mint a fele szegény volt. Statisztikailag igazolt, hogy századunk harmincas éveiben az akkori leggazdagabb ország, az Egyesült Államok népességének 35 százaléka szegénységben élt. (Vö. Morris, 1987).

- A nemzetközi gazdasági kapcsolatokat liberalizálták. Történelmileg a legnagyobb mértékben ez a II. világháborút követő korszakban történt. A „laissez-faire kapitalizmus” tankönyvi modellje ugyanis a valóságban sohasem létezett. A mintaként emlegetett 1870 utáni évtizedekben a protekcionizmus, a védővám-rendszer a nyugati világban mindenütt – az egyedüli Anglia kivételével – csak erősödött. (Vö. Bairoch and Kozul-Wright, 1996).

Az „aranykor” vége és a monetarizmus színre lépése

Arról, hogy melyek voltak az „aranykor” mozgatóerői, rengeteg elemzés készült, ezek meglehetősen ismertek. Csak emlékeztetőül sorolom fel a legfontosabbakat, a teljesség igénye nélkül: a háború utáni újjáépítés, a gyors műszaki és tudományos haladás, a nemzetközi kereskedelem és tőke-

áramlás nagymértékű bővülése, a költségvetési újraelosztás megnövekedése, a jóléti állam megeremtetése.

E korszak adekvát gazdaságfilozófiája a „keynesizmus” volt, amelyet azért teszek idézőjelbe, mert nem volt azonos az eredeti keynesi elmélettel. Az ugyanis az 1930-as évek depressziójából való kilábalás speciális esetére vonatkozott, s e cél elérésére olyan konjunktúrapolitikai eszközöket javasolt, mint a költségvetési költségek, a fogyasztás ösztönzése, a kamatlábak csökkentése, azaz az „olcsó pénz” politikája. Keynes nem titkolta, hogy mindez az infláció lehetőségét hordozza magában, de az akkori körülmények között ezt elfogadható kockázatnak tekintette a legfőbb cél, a foglalkoztatás növelése érdekében. Az eredeti elmélet tehát semmiképpen sem nevezhető a gazdasági növekedés, az újítás (innováció), a struktúraváltás vagy a világgazdasági integrálódás elméletének. Mindez távol állt Keynesétől, ő ugyanis tudatosan eltekintett a hosszabb távú céloktól. (Ezt fejezte ki a gyakran idézett, kissé cinikus szállóigéje: „in the long run we all are dead” – „hosszú távon mindannyian halottak leszünk”). Amit a „keynesizmussal” azonosítanak – az állami újraelosztás magas szintje, a jóléti állam kiépülése stb. –, mind az „aranykorban”, a II. világháború utáni évtizedekben fejlődött ki, amikor Keynes már nem is élt. (Ő ugyanis 1946-ban meghalt.)

Vizont a Keynes által jogaiba visszahelyezett makroökonómia, az aggregált makroökonomiai kategóriák – nemzeti termék, beruházás, összes kereslet, összes megtakarítás stb. – középpontba állítása létrehozta a makroökonomiai szabályozás, aktív állami gazdaságpolitika intézményeit és gyakorlatát. A gazdasági modellezés – bizonyos kulcshatások figyelése és befolyásolása – a szabályozott, ciklusmentes piacgazdaság illúzióját keltette.

E szabályozási illúzió egyik sarkpontja a Phillips-görbének nevezett tétel volt. Az új-zélandi közgazdász 17 oldalas publikációjában (Phillips, 1958) statisztikai adatokon mutatta be, hogy a megelőző száz évben Angliában a munkanélküliség mértéke és a nominális bérek változása egymással ellentétes irányban mozgott. A szerző azt a lényegében triviális összefüggést szemlélítette, hogy jó konjunktúra idején a bérek javulni szoktak, a munkanélküliség pedig csökken, míg romló konjunktúrában a bérek leginkább esnek, legalábbis nem nőnek, a munkanélküliség viszont terjed. Jóllehet Phillipsnél nem volt szó oksági kapcsolatról, a róla elnevezett tételt úgy értelmezték, hogy a bérek (és nyomukban az árak) emelkedése a foglalkoztatás növeléséhez és a munkanélküliség leszorításához vezet el.

Az 1973-ban bekövetkezett stagfláció a szabályozási illúzió végét jelentet-

te, hiszen az infláció a gazdasági visszaeséssel együtt lépett fel. A bukott isten helyét az elméletben és a gazdaságpolitikában újjal kellett betölteni. Erre mindenekelőtt a monetarizmus volt alkalmas.

A monetarizmus megszületése a Phillips-görbe bírálatához kötődik. Milton Friedman híres elnöki bevezető előadása az Amerikai Közgazdasági Társaság 1967. évi vándorgyűlésén „A monetáris politika szerepéről” (lásd Friedman, 1986) éppen a munkanélküliség monetáris (inflációs) módszerrel való leküzdésének hatástalanságáról szólt. Ebben vezette be Friedman a munkanélküliség „természetes rátájának” fogalmát, amely a konjunkturális hatások (munkaerő-kereslet változása) ellenére megmaradó, fel nem szívódó munkanélküliek arányát fejezi ki.

A tartósan megmaradó munkanélküliség – jóllehet egyáltalán nem „természetes”: nem istentől és nem is ördögtől való – jól ismert jelenség. A munkavállalóknak mindig létezik egy bizonyos hányada, amely képzettség, életkor, alkalmasság, családi vagy lakóhelyi körülmények miatt nem mobil, nem rugalmas, nem felel meg az aktuális munkaerőpiaci keresletnek. Létszámának alakulását konjunktúra-politikai eszközökkel nem nagyon lehet segíteni. Ehhez a szaknyelven „aktív munkaerőpiaci politikának” nevezett állami beavatkozás szükséges, amely éppenséggel nem piaci jellegű. S ennek okán a neoliberális szemlélet szempontjából kerülendő.

Látnunk kell azonban a munkanélküliség áthághatatlan „természetes rátájáról” szóló tételben megbúvó másik gondolati vonulatot is. A munkaerőpiaci „merevségek” ugyanis, amelyek a „természetes” munkanélküliséget szülik, nemcsak a munkavállalók szubjektív kvalitásaiból (vagy azok hiányából) következhetnek, hanem intézményi okokból is. A munkavállalók azért is vonakodhatnak attól, hogy alacsonyabb bérszinten munkát vállaljanak, mert ebben a szakszervezetek, a kollektív szerződések vagy a minimális béreket előíró törvényhozás akadályozhatja őket. (Ezt az okoskodást persze az egész munkaügyi, munka- és környezetvédelmi vagy akár a közegészségügyi és tűzvédelmi törvényhozásra is ki lehet terjeszteni.) Vagyis a „természetes munkanélküliségről” szóló tétel feléleszti a munkanélküliség „önkéntes” voltára vonatkozó állításokat, amelyeket még Keynes bírált a Nagy Válság idején. (Vö. Keynes, 1965).

A keynesizmussal szembenálló új iskola tehát már a hatvanas években megjelent (Friedman eszmétársa, Karl Brunner professzor 1968-ban keresztezte el egy cikkében „monetarizmusnak” ezt az irányzatot), de az 1973-as megrázkódtatás előtt a kutatók sem érdekelték a politikacsinalók és a szélesebb közvélemény köreiben.

A monetarizmus mint neoliberális ideológia: visszatérés az utópiához, meg nem is

A Phillips-görbét, azaz az árszínvonal és a munkanélküliség alakulása közötti állítólagos összefüggést bírálva Friedman helyesen mutatott rá a tévedésekre – a nominális és a reális mennyiségek, a rövid és a hosszú táv összekeverésére stb. Egyetérthetünk bírálatának érdemi mondanivalójával is: piacgazdaságban az állami beavatkozás csak egy ideig tud javítani a foglalkoztatási helyzeten, jó konjunktúrárt teremteni. Ellenben nagy a valószínűsége, hogy a beavatkozás előbb-utóbb ront a helyzeten, zavarokat okoz.

Mindezek ismeretében is felvetődik a kérdés: vajon szűk szakmai értelemben elveti-e Friedman az állami szabályozás szükségességét a gazdaságban?

Abból, hogy a gazdaságban fellépő minden bajt – a Nobel-díj átvételekor tartott előadásában még a Nagy Válságot is (Friedman, 1986, 233. old.) – a monetáris szabályozás hibáinak tulajdonítja, az következne, hogy az arany-pénz-forgalom spontán önszabályozását kellene visszakivánni. Csakhogy a kiváló pénztörténész nagyon is jól tudja, hogy a múlt nem volt ideális. „Az Egyesült Államokban... az 1907-es és minden korábbi bankpánik arról tanúskodik, hogy a monetáris gépezet képes önmagától is meghibásodni” (Friedman, 1986, 234. old.). S azt is tudja, milyen „nyomós okai” voltak annak, hogy a világban mindenütt megszűnt az aranystandard. Ezért nem is tanácsolja a monetáris hatóságoknak, hogy az aranystandard működését utánozzák: „Egy ilyen gazdaságpolitika ugyanis kiszolgáltatottá tenné az érintett országokat...” (uo.). Ugyanebből a programadó összefoglalónak tekinthető előadásából kitűnik, hogy Friedman elfogadja a piaci tevékenység állandó „finomhangolásának” szükségességét a monetáris politika eszközeivel, nem vonja kétségbe az aktív állami politika létjogosultságát sem olyan helyzetekben, mint a gazdaság háború utáni átállítása.

Ezek a szakmai tanácsok és állásfoglalások tehát nem egészen azt fejezik ki, amit a monetarizmus hirdet: individualista világszemléletet és gazdaságfilozófiát, az egyén korlátlan gazdasági szabadságának preferálását a közösségi, társadalmi szempontokkal szemben, hitet a „láthatatlan kézben” stb.

A dolog nyitjátálán Daniel Bell következő okfejtésében találhatjuk meg: „...a gazdasági rendszer még nem maga a gazdaság, ez elemzési absztrakció, egy ideál, egy zárt világ, ahol az erőforrások szabadon áramlanak az árak alakulását követve, ahol a komparatív előny az erőforrás-felhasználás megváltoztatását diktálja, ahol a munkaerő nem embereket, hanem szaktudással rendelkező (vagy azt nélkülöző) egységeket jelent, ahol nincsenek politikai

határok, ahol a gépek, a tőke és az árúk az 'emberiség' maximális jólétét szolgálva oszlanak meg. Ez utópia, John Locke és Adam Smith, de még az olyan manchesteri liberálisok által is elképzelt utópia, mint Richard Cobden és John Bright, akik azt hitték, hogy a termelékenység és a szabad kereskedelem racionális előnyei a háborúkat és a kizsákmányolást – sőt, még a politikai határokat is – csupán az emberiség sötét múltjának egyik emlékévé változtatják". (Bell, 1981, 69–70. old.). A szerző Locke és Smith utópiáját a marxista utópia riválisának tekinti, csak az egyik az individualizmus, a másik a kollektívizmus utópiája.

Bell 1981-ben nem tudhatta, hogy tíz év múlva Kelet-Európában az egyik utópia helyett a másikba fogják hajszolni a társadalmakat.

Hivatkozások

Åslund, A., 1992a: *Prospects for a Successful Change of Economic System in Russia*. The World Bank. October 30. Soksz.

Åslund, A., 1992b: „Åslund Urges Stronger Western Involvement. Interview with a Leading Economic Adviser to Russia.” *Transition*. A Világbank hírlevele az átalakuló gazdaságokról. Vol. 3. No. 10. November.

Bairoch, P. and R. Kozul-Wright, 1996: *Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy*. UNCTAD Discussion Papers No. 113. March.

Balcerowicz, L., 1993: *Common Fallacies in the Debate on the Economic Transition in Central and Eastern Europe*. European Bank for Reconstruction and Development. Working paper No. 11. October. London.

Bell, D., 1981: „Models and reality in economic discourse”. In: D. Bell and I. Kristol, eds.: *The Crisis in Economic Theory*. New York: Basic Books.

Friedman, M., 1986: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Keynes, J. M., 1991: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Keynes, J. M., 1965: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Maddison, A., 1982: *Phases of Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press.

Maddison, A., 1991: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press.

Morris, R., 1987: „Re-thinking welfare in the United States: The welfare state in transition”. In: R. Friedmann, N. Gilbert and M. Sherer, eds.: *Modern Welfare States. A Comparative View of Trends and Prospects*. Wheatsheaf Books.

Phillips, A. W., 1958: „The Relationship between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861–1957”. *Economica*, November. 283–299. old.

Szamuely László, 1995: Az átalakítási stratégiák gazdaságfilozófiai háttere. *Magyar Hírlap*, szeptember 15. Másodközlés: *Gazdaság*, XXVIII. évf. (Új folyam IV.), 2. szám (ősz). 68–74. old.

A monetarizmus kiskatéja¹

Bevezetés

Szamuely László is utalt rá, hogy a fejlett nyugat leggyorsabb és leg-
egyenletesebb növekedése a második világháborút követő két évtizedben
következett be. Ezt Keynes diadalának, az állami beavatkozások, főként pe-
dig a költségvetési hiány terhére eszközölt beruházások ösztönző hatásának
tudja be. Ez az időszak azonban egyúttal ezeknek az eszméknek és eljárá-
soknak nemcsak tündöklését, de bukását is magával hozta. A költségvetés
fedezetlen hiányai végül a pénz gyorsuló értéktelenedéséhez vezettek, de a
teljes foglalkoztatottság mégsem jött létre. A korszak nem tudta biztosítani
mindenkinek a munkát, a hetvenes évek közepe óta egyre növekvő, sőt pan-
gó munkanélküliség alakult ki.

A fő kérdést abban látom, hogy Keynes elméletét miért nem a kialakuló-
ban lévő kiegyensúlyozottabb, részletesebb és gyakorlatibb makroökónómi-
ai iskola elvei váltották fel. Ez a monopóliumok, a munkaerőpiacok, a hu-
mán tőke, a pénzügyi ciklusok és az állami apparátusok tevékenységének
elemzésével sokkal alkalmasabb lett volna a szakszerű gazdaságpolitika ki-
alakítására, mint a végül szinte kizárólagos (és nálunk egyeduralkodóvá is
vált) pénzügyi iskola, a monetarizmus. Ez már nevében, az „izmus” tolda-
lékban jelzi, hogy nem egyszerűen a szakkérdések, a technikai eszközök és
az eljárások tudománya, hanem szinte vallásos, mindenesetre a küldetéstu-
dat és hit tételeit is hangoztató általánosabb mozgalom.

A feleletet Orosz István bevezető szavaiban találom meg, aki a történel-
met vizsgálva rámutatott a gazdasági élet hosszabb hullámainra. Arra, hogy
hasonló kérdések nem először jelentkeznek Európában. Még a döntő fogal-
mi kört is kijelöli, az emberi érintkezés (a marxi „Verkehr”) változásában, a
pénz és az érintkezés szoros összefonódásában. Elvont formájában tehát ab-
ban látom a szellemi és ideológiai változás okát, hogy az iparkodás, keres-
kedés és vagyonság együttműködése nem olyan sima és magától értetődő,
mint ezt véljük, vagy látni szeretnénk.

¹) A konferencián elhangzott előadásom és a viták során hozzáfűzött megjegyzéseim erősen rövidített és
tömörített változata.

E három terület megkülönböztetése egyébként Hume-tól származik, aki a pénz hatását és értékváltozásait is sokkal világosabban elemezte, mint utódai, akár a munkaérték-elmélet, akár a marginalizmus, akár pedig a neoklasszika s a nyomában kibontakozó monetarizmus iskoláit tekintjük. Hume felosztása Marxnál mint a termelőtőke, árutőke és pénztőke hármas körforgása jelenik meg. S bár minden működő tőke kénytelen e három alakot sorjában felvenni, majd levetni, ez korántsem jelenti azt, hogy átváltozásai nélkül mennek végbe. A három terület soha nem egyenrangú, mert soha nem hoz azonos nyereséget. Hol a termelés a leggyümölcsözőbb, és ezért a termelés primátusát hangsúlyozzák (ez a munkaérték-elmélet elve), hol a kereskedés kerül előtérbe (ez a marginalizmus álláspontja, amikor a csere feltételeit elemzi), hol pedig a vagyon, azaz a pénztőke uralkodik a másik kettő felett. Ennek az iskolának az értékelméletét, azaz világfelfogását fogom részletesebben bemutatni.

Miért került azonban korunkban a pénztőke ilyen kitüntetett szerepbe? Ismét a történetész magyarázza meg a helyzetet, amikor kiemeli, hogy az érintkezés periódikusan bekövetkező forradalma a tőke legmozgékonyabb formájának kedvez és kínál különös előnyöket. Az „információs forradalom”, ami az érintkezés terének, sűrűségének és gyorsaságának hirtelen növekedését hozta magával, még alig hat a világ kereskedelmének bővülésére. Még csak lassan változtatja meg a termelési ismereteket és eljárásokat. De már ma lehetővé teszi, hogy a pénz egyetlen gombnyomásra (elektronikusan, tehát a rádióhullámok, és gyakran már a fény sebességével) milliárdos nagyságrendben mozoghasson a világ legtávolabbi pénzpiacai közt. A legtöbb hasznot tehát ma a szupergazdagok pénzének forgalmazása hajtja.

A monetarizmus köznapi jellemzéséhez

Talán helytelenül, de azzal vádolják hazánkban a monetarizmust, hogy a pénzt elveszi a szegényektől és a gazdagoknak adja. Valóban a monetarizmus, akár akarja, akár nem, akár bevallja, akár nem – és nemcsak hazánban, hanem mindenütt – ilyesfajta következményekhez vezet. De ezért talán nem vádolni, hanem éppen dicsérni kellene. Látszólag igen jó okokkal lehet tevékenységét indokolni. A szegény csak fogyaszt, a gazdag azonban fel is halmoz, beruház, gyűmölcsözteti a pénzt. A helyes tehát az, ha a szegényeket gyötörjük és a tehetőseknek kedvezünk. „Akinak van, annak adatik, s akinek nincs, attól az is elvételik, amije van”. Mindent meg kell hát tenni

azért, hogy tehetősek ne érezzék lelkiismeretfurdalást, vagy bárminő kötelességet gazdagsága miatt. A szegény meg segítsen magán, ahogy tud, és ne panaszkodjon. Ha az ország virágzását kívánjuk, akkor a fogyasztást vissza kell szorítani és a beruházást kell ösztönözni. Ebben a kérdésben teljes egyetértés alakult ki olyan szögesen elütő személyiségek közt, mint mondjuk Keynes, Friedman, Hitler és Sztálin.

Csak hogy mint ebből már mindenki érzi, valami fogalmi keveredés lehet az egyetértés mögött. A lecsupaszított érvek nemcsak erkölcsi felfogásunkat, de az ésszerűségbe vetett bizalmunkat is sértik. Ezért a keveredésért és a benne nyilvánvalóan megbúvó csúsztatásokért saját tudományomat, a gazdaságtant tesszem felelőssé. Nem dolgozta ki elég világosan és kielégítően az itt szereplő fogalmak – fogyasztás, felhalmozás, beruházás, növekedés – mibenlétét és valóságos összefüggéseit.

Ha megvizsgáljuk az úgynevezett szegények tevékenységét, akkor világos, hogy nemcsak fogyasztanak (ehhez persze előbb létre kell hozniuk, elő kell állítaniuk mindazt, ami elfogyasztható vagy felhalmozható), de ugyanakkor felhalmoznak és beruháznak is. Ugyanis újratermelik a népességet. Ezt a gazdaságtan régi iskolái nem tekintették akkumulációnak, de még csak termelésnek sem. A „humán capital” tehát az „emberi tőke” modern iskolája mégis feltárta, hogy a tőke túlnyomó és egyre nagyobb része éppen ilyen formában létezik. A kézzel fogható, anyagi vagyon soha nem volt több, mint a társadalom 3–4 évi jövedelme, míg az emberekben megtestesülő tőke legalább 10–15 évi jövedelmet tart lekötte, tehát legalább a háromszorosa az előbbinek már ma is. Részaránya a hosszabb képzési idők és magasabb költségek miatt egyre növekszik.

Ebből két tanulság következik. Az egyik az, hogy gazdaságilag fontos és a növekedés szempontjából döntő mozzanatok nem mindig hordanak árcédulát a nyakukban. (Utalni kell itt a természeti kincsek és kimerülésük, az emberi környezet és elszennyeződésének kérdéseire is, amelyek – habár nem piaci, s ezért árral nem is bíró jelenségek – újabb ismereteink szerint mind a feljődést magát, mind pedig a vele járó megelégedettségünket vagy elégedetlenségünket döntő módon befolyásolják). A monetarizmus elleni alapvető és legélesebb kifogásom tehát az, hogy mindent pénzzel akar mérni, az árak közvetítése révén. Minden más mellékes és másodrendű számúra. Ezzel gyakorta éppen az emberiség legdöntőbb kérdéseit hagyja figyelmen kívül. (Az előadásban hosszan soroltam azokat a mai intézkedéseket, amelyek a monetarista elvnek hatására az emberiség létalapjait, egészségét, oktatását, kultúráját fenyegetik). A monetarizmus tehát nemcsak az ipar, a

kereskedelem és a pénzügyi természetes és kívánatos egyensúlyát bontja meg a pénztőke javára és az előbbieik kárára, de minden nem pénzügyi és ezért közvetlen árral nem bíró, vagy valódi értékét csak csorban kifejezni képes tevékenységet háttérbe szorít és teljes kipusztítással fenyeget.

A második tanulság az, hogy a gazdaságtan, de főképpen ennek pénzügyi ágazata nehezen és gyakran sehogyan sem tud különbséget tenni stock és flow, állag és áramlat, tőke és jövedelem között. Egy százforintosra nics ráírva, hogy a havi keresetből vagy a banki betétből származik-e, és egyaránt szolgálhat kenyer vagy szerszám vásárlására. A különbség azonban mégis óriási. A nemzeti termék pénzügyi-statisztikái elszámolásában két szektornak még nincs tőkeszámlája. A háztartások szektora nem mutatja tagjainak korát, tanultságát, egészségi állapotát s.i.t., tehát az emberi tőke már említett roppant tételeit. De még a tartós háztartási eszközöket, mosógépeket, autót, stb. sem részletezi, pedig ezek árösszege ma már jóval meghaladja Amerikában az egész ípar gépeinek értékét. Az állam szektorában pedig nem lesz különbséget éves fenntartási költségek és beruházások közt. Ennek következtében a „költségvetés egyensúlya” pusztá politikai jelszóra, sőt feneketlen ostobasággá válik. Ahogy egy bank vagy vállalat működése nem ítéhető meg a tőkemozgás ismerete nélkül, úgy az állami költségvetésről sem mond szinte semmit, ha pusztán bevételeinek és kiadásainak egyenlegét vizsgáljuk. A deficit pompás gazdálkodást takarhat, ha az állam tulajdonánál jobban növekszik, s a bevételi többlet sem utal takarékosagra, ha az állam tulajdonában lévő javak értéke ezalatt csökken és az állam iránti bizalom (a „goodwill”) nem materiális, de mégis létező és jól becsülhető mérteke megrendül. A költségvetés egyensúlyának „biztosítása” érdekében elkövetett szokásos állami gaszágok be nem vallott, de buzgón gyakorolt célja a jövedelmek mesterséges újraelosztása az éppen uralkodó rétegek érdekében. Ennek szolgálatába szegődött a modern monetarista irányzat – és ezért nem tarthatjuk pusztán technikai és szakmai ismeretek gyűjteményének. Még csak igazán tudományosnak sem tekinthető, mert gyakorta ideológikus, igazolatlan, életpedeg sőt ellentmondások feltevéséből indul ki.

A monetarizmus értékelmélete

Mindezt a monetarizmus lényegét összefoglaló monetarista értékelmélet gondolatmenetén szeretném elméletileg bemutatni. Mint tudjuk, mindig az érték- vagy árelmélet foglalja össze a legelvonatban, de ugyanakkor a leg-

élesebben egy-egy gazdasági iskola világképét. A többlet és érték a kereskedelemről ered, tartották a merkantilisták. Csak a mezőgazdaság hoz létre új értéket, a céhek dolgozói „sterilek”, mert legfeljebb fenntartják a felhasznált alapanyag értékét, ez a fizikokraták álláspontja. Smith a munka megosztását és az ezzel kialakuló együttműködést, az egymás érdek-ösztönözte kiszolgáltatást tartotta a gazdaság és fejlődés alapjának. Ricardo és Marx írásaiban kialakul minden termelő munka értékalkotó voltának gondolata. A marginalizmus értékelmélete, a végbement fejlődésnek megfelelő sokkalta magasabb fokon, visszatér a csere (merkantilista) és a helyettesítés (smith-i) elemzéséhez. A neoklasszika néhány jelentős munkája és érdekes kezdeményezése azonban már felvetette az egymással látszólagos ellentétben álló elméletek összeegyeztetésének lehetőségét. Ugyanakkor előrehaladt a mikro- és makro-ökonomia kapcsolatának vizsgálatában. Az általános igyekezet a gazdasági elméletek összehangolásának irányába mutat.

A monetarizmus mindezt megtagadni és ugyanakkor meghaladni kívánó értékelméletét André Burgstaller cambridgei professzor fogalmazta meg tisztán és világosan.² Előre kell bocsátanom, hogy könyvem két szempontból is rokonszenves számomra. Először is azért, mert az alcímbe jelzett célkitűzés, az egymással (politikai rövidlátásból) vitázó értékelméletek kibékítését és egységesítést valóban fontos és halaszthatatlan tudományos feladatnak tartom. Ennek szenteltem erőfeszitésem nagy részét, nem volna helyes pusztán ellenfelet látni benne.

A második ok még személyesebb jellegű. Matematikai közgazdász lévén azt hiszem, hogy ez a „kibékítés” nem történhet meg a verbális gazdaságtan eszközeivel. Eppen azt kell bizonyítani, hogy az eltérő értékelméletek, ha állításait szigorú matematikai formába öntik és ennek alapján, a gyakorlati statisztikai adatokból kiindulva ki is számítják az általuk mérvaódnak tekintett értékarányokat, azonos számértékhez fognak jutni. Vagy, ha ez a feladat a maga teljes általánosságában nem is oldható meg, akkor legalább azt kell megmutatni, hogy a gazdasági egyensúly feltételei közt (amit az eltérő iskolák persze némileg eltérő módon fogalmaznak meg) azonos arányok jönnek létre.

Burgstaller pedig éppen ezt cselekszi. A legfőbb matematikai eszköz Neumann elvont fixpont-tétele, s a kérdés dinamikus ábrázolásához (tehát az egyensúlynak nem állapotként, hanem folyamatként való felfogásához) Hamilton mozgásegyenleteinek gazdasági alkalmazása révén jut el. Ameny-

² André Burgstaller: *Property and Prices: Toward a Unified Theory of Value*, (Tulajdon és Árak: Az Egyezés Értékelmélet Félé), Cambridge University Press, Cambridge, 1994. xi + 242 oldal, Kiegészítések, Függelékek, Idezett irodalom és Tárnymatató.

nyire saját fogyatékos tudásommal meg tudom ítélni, feladatát nagy matematikai szigorral és körültekintően oldja meg és valóban részletesen bizonyítja a klasszikus (Ricardo-Marx-Neumann-Sraffa-féle) és a neoklasszikus (Walras-Hicks-Arrow-Debreu-féle) értékelméletek ekvivalenciáját.

Az eredmény elismerése mellett azonban két ellenvetéssel kell élnem, amelyek – legalábbis részben – az elért eredmény általánosságát is csorbitják. Az első az egyensúlyi érvényesüléssel kapcsolatos. Burgstaller, Cambridge megszokott szellemében, felteszi, hogy a gazdaság „általában” egyensúlyban található. Ez azonban nem így van, mivel mindnyájunk tapasztalata arra mutat, hogy a gazdaság általában nincs egyensúlyban. Sőt „általában” még az sem világos, hogy az adott, mindig többé-kevésbé egyensúlytalan helyzetben merre keresendő az egyensúly. Éppen erről szól a közgazdászok szokásos vitája, amely csak igen ritkán vezet közös megegyezésre³.

Hogyan hozza létre mégis Burgstaller, legalábbis elméletileg, az egyensúlyi állandó érvényesülését? Tekintetét a tőzsdei alkuszra veti, aki azonnal reagál az értékpapírok kínálatának és keresletének változására s ezért mintegy állandóan egyensúlyban tartja az értékpapírok árát. Ez a piaci folyamat azonban más piacokon hosszabb idő, napok, évek vagy évtizedek alatt zajlik le. Gondoljunk itt például a zsemlék, az autók vagy a lakások termelésének és élettartamának eltérő voltára. Ezek határozzák meg a piaci alkalmazkodás sebességét. Ha azonban csak a tőzsdét nézzük, akkor az elméletben lerövidíthető, szinte végtelen sebességűnek tekinthető az alkalmazkodás. Ez azonban még a pénzpiac tekintetében is csak látszat. A hitelek, kötvények, értékpapírok túlnyomó része hosszabb időre és lényegében változatlan, vagy csak lassan változó feltételek mellett van lekötve. Amit Burgstaller lát és általánosít, az a tőzsde hajjainak, a pénztenger felszínének viharos sebességgel változó zónája, ami elkerüli figyelmét, az az ár és az apály lassú mozgása⁴.

Ez kétségtelen elméleti hiba s bár nem érinti az egyensúlyi fennállása esetén érvényesülő és kimutatott ekvivalenciákat, kétségessé teszi, hogy az

3 E kézimű összehasonlítása idején került szemem elé egy jellemző eset, amikor a közgazdász még önmagával sem ért egyet. Allan Greenspan, Ford elnök mellett hírszolgálati főtanácsadója az infláció leközlésére az adókulcsok növelését, majd négy hónappal később csökkentésüket látta szükségesnek. *Economic Perspectives* 1996. ász.

4 A konferencia után fejeztem be és publikáltam azt a kutatásomat, amelyben bizonyítom, hogy Hawtrey és Keynes karnat-hajjaita cikluselmélete, ha a valószínű érvényesülő, jóval hosszabb tartamú ingadozást okoz, mint elméleti felfedezői vélték. A ciklus hossza ugyanis mintegy 200 évnek adódott.

ilyen egyensúly valóban kialakulhat-e. Munkája bebizonyítja ugyan a fent felsorolt értékelméletek egyenértékűségét, elméleti azonosságát, de csak olyan speciális helyzetben, aminek létezéséről, kialakulásáról, érvényéről szinte semmit sem tud mondani. Ezért épp állításainak túlfeszítése ingathatja meg a bizalmat az elvégzett munka iránt.

Ha mármost az egyensúly megbomlott, akkor az eltérő iskolák képviselői jellegzetesen eltérő megoldásokat fognak javasolni. A munkaérték-elmélet képviselője rá fog mutatni arra, hogy a munkanélküliség pótolhatatlan veszteséget okoz nemcsak a munkanélkülire, hanem az egész társadalomnak. A kereskedő és az iparos közgazdász bajnoka a magas kamatot, tehát általában a pénzszűkét és a pénz drágaságát fogja okolni a bajokért. A külkereskedő és szállítmányozó képviselője a valutaárfolyamokat és a vámokat kifogásolja, és így tovább. Végül pedig mindenki, mégpedig teljes egyöntetűséggel szítja az adókulcsokat. Magyarán szólva az történik, hogy egy nem egyensúlyi helyzetben mindenki saját érdekei szerint, tehát más-más irányban keresi az egyensúlyt. Ebből alakul ki a gazdasági életre annyira jellemző, némiképp ciklikus jellegű állandó ingadozás.

S itt követi el a második, és talán még bántóbb hibát Burgstaller. Elvonatkoztat attól, hogy az egyes piacok és egyes részterületek soha nincsenek egyensúlyban. Ezzel nemcsak eltekint a gyakorlatban felmerülő többé-kevésbé súlyos és orvoslást kívánó problémáktól, hanem ráadásul eleve másodrendűnek és érdektelenségnek tartja őket, mivel szerinte nem vesznek részt az értékek és árak kialakításában. A fontos csak az, hogy a tőzsdei alkuszok és a szupergazdagok tőkeműveletei simán lebonyolódjanak. Ezzel aztán nemcsak azt rendeli alá a pénztőke vak hatalmának, ami – bár fontos eleme a gazdasági fejlődésnek – de nem fejezhetsz ki a pénz és árak formájában. Alárendeli még az árjelzések alapján működő hagyományos piacokat is, sőt még a pénzpiacra magán szereplő bankárokat, és más egyéb közvetítőket is a spekuláns pénzmozgatóknak, az arbitrázs, a határidő-ügyletek és a derivatívák mestereinek. Tehát még a beruházási tevékenység sem talál kegyelmet nála, mert mindent alá kell rendelnie a pénzből még több pénzt csináló capitalistáncier hatalmának. Elmélete szerint ugyanis csak így fejeződhetnek ki és jöhetnek létre a helyes, valódi és kívánatos értékarányok.

Hát, ha ki akarjuk pusztítani az emberiséget, akkor erre kevésbé kegyetlen módot is ki lehet eszelni. Mesebeli Midás király abba halt bele, hogy minden arannyá vált, amihez csak hozzáért. Burgstaller világa pedig abba

pusztul bele, hogy minden elértéktelenedik, ami nem kisajátítható, amit az Ü Midás királya, a financier nem tud megérinteni és magáévá tenni.

Néhány vitaponthoz

Lényegi vitám csak Pete Péterrel támadt, aki szakmájának lelkes és neofita művelőjeként fejtette ki apologetikáját. Ismét előre kell bocsátani azonban, hogy igen fontos kérdésekben egyetértettünk. Feltétlenül hasznosnak tartjuk mindketten mind a pénzügyi fegyelmet, mind a modern pénzügyi technika alapos elsajátítását. Még abban is egyetértünk, hogy Hayek és Friedman, a liberális és a monetarista iskola az amerikai demokrácia körülményei közt hasznos szerepet tölt be, mint igen eleven és kritikus gazdaság elméletek.

Fenntartásom csak az ellen van, ha ezek az elméletek bírálhatatlanná válnak, azaz egyeduralomra törek, különösen ha ezt az amerikainál kevésbé szabad és nyílt társadalmi körülmények közt erőszakolják ki. Az az egyszerű tény, hogy Hayek és Friedman annak idején nemcsak szerepet vállaltak Chile meglehetősen problematikus átalakításában, de tisztelgő tanácsadói látogatást is tettek a demokratikusnak éppen nem nevezhető Pinochet tábornoknál, alaposan hozzájárult ahhoz, hogy eszméiket ne csak szigorúan szakmai szempontból, de politikai következményeik oldaláról is újra átgondoljam.

A monetarizmus azzal az önmagában igen mértékletes, Szókratészhez méltó gondolattal érvel, hogy szinte semmit sem tudunk a gazdaságról és még a második világháború végén kitűzött célt, a munkanélküliség eltörlését sem tudtuk megvalósítani. Ezért a tudomány és az állam ne vállaljon olyan feladatot, aminek képtelen eleget tenni. A tudós csak arról szóljon, amihez ért. Így a pénzügyi iskola egyetlen feladata az, hogy a gazdaságkodás sima lebonyolításához annyira szükséges szilárd és értékálló pénzügyi eszközöket biztosítsa. Ez a pusztán és tisztán technikai probléma tartozik tudománya hatókörébe – de ebbe aztán mások, a nem szakavatottak ne szójlanak bele.

Az érvelés megkapóan egyenes és célrutó. Ha sikerült volna megvalósítani feladatukat, akkor éppen olyan illetlen volna beleszólni munkájukba, mint ahogy eszükbe sem jut vitálni, mondjuk a vízmű vezetőknek szakértelmét, amíg a víz tiszta, iható és egészséges. De az a pénz, amit javaslataik szerint tartottak rendben, nem bizonyult sem értékállóknak, sem pedig szil-

lárdnak. Amikor ezért a szomszédos közgazdasági iskolák mégiscsak bírálata alá vették a monetaristák módszereit és érveit, akkor kiderült, hogy elveik távolról sem kiforrottak és még az alapvető kérdések tekintetében is nagy a bizonytalanság.

Mi az alapvető kérdés e tudományágban? Nyilván maga a tárgy, a pénz mennyiségének kérdése. De mi a pénz? A lexikon definíciója szerint minden olyan dolog, amelyet elfogadnak és felhasználnak a javak cseréjében. Bár a pénzt eredetileg a föníciaiak találták ki, az egyre újabb pénzeszközök feltalálása azóta sem szűntel. Az emberi találékonyság oly nagy, hogy sok mindenfelé létre tud hozni, amihez aztán még feltalálója sem ért igazán. Ezért az országban lévő pénz mennyiségére a különböző statisztikai definíciók alapján ma már legalább tucatnyi mutatót számítanak ki. De akkor melyik pénzeszköz értékét kell megszilárdítani? A készpénzt? A látra, vagy a lejáratra szóló bankbetétét? A részvényt? Az államkötvényt? A rövid vagy a hosszú távú hitelek kamatát? Közélebről vizsgálva aztán kiderül, hogy nem ezek gyakran ellentétesen alakuló értékét, hanem az ország általános árszínvonalát kellene stabilizálni.

Igen ám, de hogyan? Friedman, az iskola megalapítója szerint a monetarizmus nem más, mint „az a nézet, hogy a pénz mennyiségének döntő befolyása van a gazdasági tevékenységekre, valamint az árak színvonalára, és a pénzügyi politika feladatait a legjobban a pénzkínálat megszábasával (”targeting”) lehet megvalósítani”.

Elve és elvileg kilátástalannak látom azt, ha egyetlen eszköz, tehát egyetlen gomb csavargatásával akarunk több, egymásnak mindig ellentmondó feladatot ellátni. Friedman azonban még arra a viszonylag egyszerű kérdésre sem talált világos feleletet, hogy egy egyensúlyban és egyenletese növekvő gazdaságban változatlan, vagy növekvő pénzmenyiség biztosítja-e a pénz értékének állandóságát. Valószínűleg egyik sem.

A pénzügyi politika nem steril műtőben operál. Egy adott pillanatban adott az ország ár, bér, adó és szociális ellátási rendszere (hogy csak a legfontosabbakat említsük, és teljesen eltekintsünk attól, hogy ma már egyetlen ország sem zárt és ezért nem zárhatja el magát a más országokban kialakult hasonló rendszerek hatásától). Mindezekre a rendszerekre az adott helyzetben javasolt „pénzügyi politika” (ami Friedman szerint a pénzkínálat nagyságának megtervezését jelenti) igen különböző mértékben fog hatni. Ezek a hatások, továbbterjedve igen eltérően módosítják az emberek hangulatát, munkaszeretét, a tőzsdék tevékenységét, az adóbevételek nagyságát s minden más gazdasági változót. Ha a monetarizmus mindezzel komolyan kíván-

na foglalkozni, akkor még remény is volna arra, hogy egyszer majd valóban tudománnyá válik.

Ehelyett azonban Friedman megelégedett azzal, hogy Keynes elmélete felletti győzelmét arra a statisztikai vizsgálatra alapozza, amely a pénz forgalmi sebességének értékét stabilabbnak találta, mint Keynes multiplikátorának nagyságát. Még ha ezt el is fogadjuk, akkor sem elég stabil ahhoz egyik mutató sem, hogy valóban tervezni lehessen velük⁵.

S különösen fogassá válik a kérdés ma, amikor az ország nyitottsága miatt az országban kínált pénz mennyiségét nem a belföldi tervek, hanem az állandóan változó nemzetközi viszonyok szabják meg. A szókratészi szerezésből tehát végül csak a többi gondolati iskola iránti dölyf marad meg. És mégis, sőt éppen ezért komolyan szembe kell néznünk azzal a kihívással, amit a pénz, a pénztőke, a bankárok átmeneti, de a jelek szerint legalább néhány évtizedig tartó nyomasztó fölénye jelent. Kizárólag pénzcserinálásból egy ország persze éppen úgy nem élhet meg, mint ahogy nem élhet mindenki lopásból, mert akkor végül már nincs mit ellopni. A pénz uralma ezért elemtől erővel fogja kikényszeríteni a technológiák, a kereskedés, a kapcsolatok és az államok szervezetének és intézményeinek megváltozását. Más körülmények közé, új korbá kényszerít. S ahogy rendre létrehozta, majd megbuktatta a skolasztika, a reneszánsz, a felvilágosodás és a kapitalizmus egyre újabb és fejlettebb szellemi és társadalmi szövedékét, ma is egy még újabb, de világosan még nem látható, csak lassan kirajzolódó irányba vezet.

⁵ Mint a tervezéskódás számításainak viszonylag jó ismerje állíthatom, hogy még a mindtekénnél sokkal szabotesebb és részletesebb Leontief-féle input-output számítások sem bizonyultak elég pontosnak ahhoz, hogy akár csak a következő évi tervet vagy költségvetést elégséges biztonsággal elő lehessen irányozni.

Pete Péter:

Monetarizmus:

bankárok és pénzpiacok konspirációja vagy az elméleti közgazdaságtan egy iskolája?

A 90-es évek hazai publicisztikai irodalmát rendszeresen olvasó laikus magyar átlagpolgárban mára minden bizonnyal gyökeret vert az a nézet, hogy a monetaristák olyan emberek, akik el akarják venni a szegényektől azt amijük van, s oda akarják adni a gazdagoknak. Az ilyen rossz és szélsőségesen antiszociális elemek rendszerint a bankok környékén tűnnek fel, azok tulajdonosai vagy vezetői. Az emberi értékek helyett a pénzt fetisizálják, hatalmuk alá vonják a kormányzatot, s azt állandóan megszorító, kiadáscsökkentő intézkedésekre sarkallják. Hatásukra az állam egyre kevésbé törődik a realgazdasággal, a termeléssel, a kínálattal, egyre kevesebbet nyújt a rászorulóknak (elsettnek, nyugdíjasoknak, családoknak, mindenkinek), és elhanyagolja tradicionális kötelezettségeit az oktatás, tudomány és kultúra területén. Ehelyett – holmi ködös pénzügyi egyensúlyra való hivatkozással – évről-évre emeli az adókat és az egyéb elvonásokat és csökkenti a kiadásokat.

A kiadás csökkentések és a megszorító gazdaságpolitikák miatt az emberek már a létfenntartásra is alig van pénzük, a csökkenő kereslet miatt tönkremennek a megmaradt termelőüzemek, növekszik a munkanélküliség, s persze ilyen helyzetben az egyensúly sem javulhat, a gazdaság egy lefelé pörgő spirálba kerül, a romló eredményekre újabb megszorítás a válasz, ami tovább rontja a gazdasági eredményeket.

Bezzeg a bankokba tonnaszám öntik a pénzt, a bankok növekvő anyagi és politikai hatalma már előrevetíti egy új uralmi viszony körvonalait, ami valószínűleg megkerüli az alkotmányos rendet. Választott államhatalmi szerveink csak bábok ennek az új gazdasági és politikai hatalomnak a kezében.

Mint a konspirációs teóriák esetében általában, ez a monetarizmusról szóló is még hatásosabb, ha a titkos összeesküvés valami globális program része, s mögötte végső soron külföldiek házódnak meg. Politikai nézőponttól függően lehet szó országokról, népcsoportokról vagy csak a világ monetaristáit tömörítő nemzetközi pénzpiacokról, még gyakrabban a nemzetközi pénzügyi intézményekről, amelyek különösen gyakran kényszerítettek bennünket értelmetlen áldozatvállalásokra. Ilyen előzmények után nem

meglepő, hogy a vonatkozó publicisztikák minden jóérzésű embert az új bankári és pénzarisztokrácia mindent elorvasztó uralmával, a „monetarizmussal” szembeni összefogásra és harcra szólítanak fel.

Nagy társadalmi és gazdasági kataklizmák (s a rendszerváltásnak nevezett, a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet föltétlenül ilyen) idején a helyzetükkel érthetően elégedetlen, anyagi és létbiztonságukban megrendült emberek tömegei nyilván fogadóképesebbek a konspirációs teóriákra, saját kinjaikat könnyebben racionalizálják, ha található konkrét ellenség, aki okozza azokat. Az sem meglepő, hogy az ellenségkép egy olyan szektor reprezentánsaiból alakul ki, amely megelőző rendszerünkben gyakorlatilag nem létezett.

A szocialista tervgazdaság rendszerében, még annak legkétségbeesettebb megreformált formájában is, a pénzügyi szektornak csak a csökevényei alakultak ki, mi több, a rendszer tudatosan szorította vissza a pénzügyi intézmények fejlődését, hiszen a felhalmozási források makroszintű naturális elosztása a Tervhivatalon keresztül zajlott, pénzügyi közvetítésre nem volt szükség. Önálló bankok nemcsak funkciótlannak lettek volna, de inkább zavart okoztak, mint segítettek volna az erőforrások elosztásában. A tradicionálisabb gazdasági ágazatok átalakulási válsága, gyakran visszaesése és stagnálása közepette a pénzügyi szektor fejlődésének dinamikája – ha mégoly ellentmondásos is – szükségszerűen látványos, lévén a nulláról indul, s hamar el kell érjen egy olyan minimális fejlettséget, ami már legalábbis nem gátolja a többi gazdasági intézmény működését. Többé kevésbé automatikusan alakul ki az a képzet, hogy a bankszféra a többiek rovására fejlődik. Ez még akkor is így lehetne, ha az új szektor jövedelmi viszonyai nem lógnának ki a sorból, s üjsírók bankáraink Teréz anyja önfeláldozásával és önzetlenségével végeznék dolgukat. Márpedig tudjuk, nem ezt teszik.

Nem meglepő hát, s nincs is szükség nagy apparátusokkal végrehajtott közvéleményi kutatásra annak megállapításához, hogy a magyar társadalom széles rétegeiben erős gyanakvás, mi több ellenérzés él a pénzügyi-banki szférával szemben úgy általában, a baloldali érzelmű értelmiségiek meg egyenesen zsigerből utálják az egészet. Ami meglepő, az az, hogy a fent kis-ke karikírozott ellenségképet miért keresztelték el monetarizmusnak? És miért nevezik a makroszintű külső és belső (fizetési mérleg és államháztartási mérleg) egyensúlyt (pontosabban az egyensúlyhiányok csökkentését) még az életszínvonal rovására is elsőrendű célként követő gazdaságpolitikát monetarista gazdaságpolitikának?

Miután a jelen konferencia is a fenti értelmezésben választotta tárgyául a

monetarizmus kérdéseinek megvitatását, nem kerülhetjük el annak leszögezését, hogy itt a magyar publicisztikai és részben a nem közgazdász társadalomtudományi irodalom specifikumáról van szó. Sehol a világon nem használják a monetarizmus kifejezést a fenti értelemben. A monetarizmus ugyanis a közgazdaságtudomány egy jellegzetes ágazata, amelynek a fentiekhez semmi köze nincs. Egy szabad országban természetesen annak nevezzük a dolgokat aminek akarjuk, a tudományos élet azonban aktív eszmecsere igényel más országok tudósával. Miután arra nem számíthatunk, hogy monetarizmus ügyben a világ többi része igazodjék majd hozzánk, célszerű volna nekünk is a világhoz igazodnunk, s a fenti ellenségképre (ha egyáltalán szükség van rá) egy másik szót találnunk.

Ebben az előadásban nincs módomban annak részletes kifejtésére, hogy szerintem mely gazdaságpolitikai prioritásokat (egyensúlyt vagy növekedést, esetleg „igazságság” jövedelemelosztást) kellene követnie és milyen eszközöket (aktívabb beavatkozással vagy inkább stabilabb makroökonomiai környezet teremtésével) kellene ma alkalmaznia a magyar kormányának, noha ezek a kérdések nyilván jól elhelyezhetők volnának a fenti monetarizmus – értelmezés kontextusában.

Fontosabbnak tartom, hogy röviden összefoglaljam annak az elméleti közgazdasági irányzatnak a jellemzőit, amit a világban monetarizmusnak neveznek, és megjelöljem azokat a potenciális gazdaságpolitikai következtetéseket is, amelyek e felfogásból fakadnak. Teszem ezt abban a hitben, hogy hozzájárulhatok a fogalmi zűrzavar felszámolásához. E kérdéssel foglalkozik előadásom első része. A második részben a pénzügyi szférával szembeni előítéletek bizonyos aspektusait igyekszem eloszlatni, mégpedig úgy, hogy elemzem a pénzügyi szféra gazdasági funkcióit, azt a szerepet, amit a modern piacgazdaságban betölt. Úgy vélem, hogy ha a laikus közvéleménynek több információja volna arról, hogy mire valók a bakok a gazdasági életben, talán kevesebb ellenérzéssel figyelné őket.

Mi a monetarizmus?

A monetarizmus az az elméleti közgazdasági irányzat, vagy gondolatrendszer, amely a makroökonomiai folyamatokat a pénz jelenségén, annak a gazdaságban forgó mennyiségén keresztül tárgyalja a leginkább megmagyarázhatónak. Nincs szó azonban anyagiasságról, a pénznek az emberi értékek fölé helyezéséről. Sőt! A pénz mint fogalom a közgazdaságtudományban (nem-

csak a monetarista elméletben) nagyon mást jelent, mint amit e fogalmon a köznap gyakorlatban értünk.

A gyakorlatban a pénz fogalmát és a jövedelem fogalmát szinonimákként kezeljük, havi, évi jövedelmünk azonosításakor egy pénzösszeget jelölünk meg. Amire ilyenkor gondolunk az természetesen nem pénz, hanem jövedelem, valami, amit pénzben csak mérünk, jóságok és szolgáltatások tömege, amit a bérünkért meg tudunk vásárolni. E jelenségnek idődimenziója van, meghatározott idő alatt keresünk ekkora vagy akkora jövedelmet, amit ráadásul nem szükségszerűen pénzben kapunk meg, megkaphatnánk azt elvileg természetben is. A társadalom jólétét képező folyamatosan termelt javakat elvileg pénz közvetítése nélkül is eloszthatnák egymás közt az emberek. Természetesen nem így teszük, hiszen a pénz nagyon megkönnyíti az egymás közötti cserét. A pénz nélküli bartergazdaság gondolat kísérlete csak arra szolgál, hogy képesek legyünk arra, hogy elhatároljuk a jövedelem fogalmát a pénztől.

Az egyebek mellett a csere lebonyolításának eszközeként használt pénz gazdaságban lévő mennyisége a pénzkínálat. Ennek idődimenziója egészen más mint a jövedelemé, hiszen ez egy állomány, stock, nem egy időtartamra, hanem egy pillanatra van értelmezve. A modern pénznek nincs belső értéke. Az egyén ideiglenesen értéket őriz benne, mert csereszakcsként használható, de maga a pénz nem alkalmas szükségletek kielégítésére, a társadalom együttesen nem gazdagabb attól, ha több bankjegy vagy bankbetét van forgalomban, hiszen jólétünk a reáljavak, a szükségletek kielégítésére alkalmas cikkek és szolgáltatások mennyiségétől függ.

Az ötvenes és hatvanas években uralkodó közgazdasági elméleti irányzat a keynesizmus volt. A század harmincas éveiben kidolgozott keynesi elmélet egyik kulcskérdése az, hogy mi határozza meg rövid távon a gazdaságban makroszinten termelt javak összességét (ez a fentiek értelmében a gazdaságban termelt jövedelmekkel azonos), vagyis a termelési kapacitások kielégíthetőségét. A meghatározó faktort Keynes a makroszintű keresletben találja meg, ha alacsony a kereslet a gazdaság pang és munkanélküliség van, ha magas a kereslet akkor erre a termelés magasabb szintje a válasz.

Az elmélet meglehetősen optimista abban a tekintetben, hogy a makroszintű kereslet egyes elemeit (a fogyasztást, beruházásokat és a kormányzati keresletet) és ezek meghatározó tényezőit azonosíthatóknak, megfigyelhe-

tőnek, az ezeket leíró függvénykapcsolatokat stabilnak tekinti. Úgy tekint a gazdaság ezen meglehetősen bonyolult (hiszen nagyszámú és sokféle termék és szolgáltatás kicseréléséről, eladó és vevő közti spontán tranzakcióról van szó) rendszerére, mint egy szinte determinisztikus elvek szerint működő gépre, amelynek működési szabályait ismerjük.

E rendszer alkalmazkodási képességével azonban bajok vannak, hajlamos a kereslet túlságosan alacsony szintjén megragadni, s ilyenkor, miután a termelést és foglalkoztatottságot a kereslet határozza meg, a gazdaság alacsony foglalkoztatottság mellett pang. Szerencsére az állam részben saját keresletével, részben a magánberuházási kereslet ösztönzésével képes közbelépni, s a keresletet a kívánatos szinten tartani. Ez a keynesi keresletorientált konjunktúraszabályozás lényege. Innen ered az állam kiutalt makroökonómiai szerepe, az állam úgy képes kezelni a makroökonómiai rendszert, mint a jól képzett orvos a betegét. Tudja, mi a baja, tudja hogyan működik és megvannak az eszközei a sikeres beavatkozáshoz.

Érdemes megjegyezni, hogy a keynesi rendszer jellegzetesen a rövid távú problémákra koncentrált, így például nincs utalás benne arra, hogy mit tegyen az állam akkor, ha a maga támasztotta kereslet miatt úgy eladósodott, hogy már senki sem hajlandó tovább finanszírozni az adósságát. Eladósodnia pedig kell, hiszen különben nem léphet fel nettó keresletteremtőként. De nem foglalkozik azzal sem, hogy mi történik, ha a termelők nem a termelés növelésével, hanem áremeléssel reagálnak a kereslet manipulálására. Az a környezet, amelyből Keynes modellje alapfeltevéseit merítette a 29–33-as nagy gazdasági válság volt, s ott az infláció nem látszott problémának.

Gyökereit tekintve a monetarizmus sokkal régebbi múltra tekint vissza. Legtekintélyesebb képviselője a Nobel-díjas Milton Friedman Irving Fisher-t szokta nagy elődként, s az iskola megalapítójaként emlegetni².

Fisher a University of Chicago nagytekintélyű professzora volt még a század elején. A monetarizmus jóval pesszimistábban tekint a bonyolult makroökonómiai folyamatokra, kétségeket hangoztat abban a tekintetben, hogy a makroökonómiai rendszer egy jól áttekinthető gép tulajdonságával rendelkezne. Maga Friedman méginkább pesszimista a kereslet egyes elemeinek stabil és egyszerű leírható ismert függvényekként való kezelését illetően, hiszen még az sem egyértelmű, hogy mit is kell valójában beruházásnak, s mit fogyasztásnak tekinteni. Nagyon keveset tudunk arról is, hogy mi-

¹ Lásd John Maynard Keynes: „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete”. Közgazdasági és Jogi Könyvtár, Budapest 1965. Az elmélet első formalizálását R. Hicks végezte el. Lásd Hicks: „Mr. Keynes and the Classics”, *Econometrica* 1937 V.

² A kérdés klasszikus irodalmából lásd: Irving Fisher: „The Purchasing Power of Money” New York, Macmillan, 1911, Milton Friedman: „A Theoretical Framework for Monetary Analysis” NBER Occasional Paper 112. New York 1971.

lyen tényezők determinálják a jövedelemtulajdonosok fogyasztási és beruházási keresletét. A gazdaságról megbízható információk, így elsősorban nem az áru és szolgáltatási piacok közvetlen modellezéséből és megfigyeléséből nyerhetők.

Sokkal célzerűbb – így a monetarizmus –, ha a makroökonómiai folyamatokat azon a tényen keresztül igyekszünk megragadni, hogy a modern gazdaságban a tranzakcióhoz általában pénzt használnak. Ha minden eladás pénzmozgással jár, akkor a reálgazdasági folyamatok viszonylag jól követhetők a pénzforgalom és a pénzállomány változásának végigkísérésével. Túl azon, hogy a pénzforgalomról való adatok sokkal gyorsabban és pontosabban állnak rendelkezésre, a gazdasági alanyok pénztartási hajlama sokkal stabilabb magatartási függvény, mint a fogyasztást vagy a beruházásokat meghatározó tényezők. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy egy keynesi modellben a gazdasági alanyok vásárolnak, mert fogyasztani vagy beruházni akarnak, egy monetarista modellben vásárolnak, mert pénzt akarnak költeni, le akarják építeni a felesleges pénzkészleteiket.

A gazdasági alanyok pénztartási hajlama a reálpénzre, tehát nem a saját pénzegységben, hanem a vásárlóérték egységben meghatározott pénzre vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy az emberek mentesek az úgynevezett pénzlúziótól, képesek érzékelni a pénz reális vásárlóértékét. A pénz így értelmezett kereslete Friedman és Schwartz pénztörténeti elemzéseiben³ egy meglehetősen stabil függvény, a pénz nominális, tehát pénzegységekben mért kinalata viszont ingadozik. Ez utóbbit döntően az állami gazdaságpolitika, pontosabban a jegybank pénzkínálati politikája határozza meg. Ennyiben a tapasztalatok szerint az állami makroökonómiai politika a történelem folyamán inkább destabilizáló, mint stabilizáló faktor volt a gazdaság makroökonómiai alkalmazkodásában.

Ezzel eljutottunk a monetarizmusnak a keynesizmussal talán leginkább szembenálló gazdaságpolitikai ajánlásához, az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának kérdéséhez. Miután a monetarizmus, szemben a keynesizmussal, alapvetően pesszimista a gazdaságra vonatkozó alapvető ismereteink tekintetében és nem állítja, hogy a lényegi működési mechanizmusokat ismerjük, a korrekciós beavatkozásokkal kapcsolatban is óvatosságot és tartózkodást javasol. Az információ és ismerethiány miatt alapvető kétségei vannak az állam pozitív eredménnyel kecsegtető beavatkozási lehetőségeivel szemben. Szó sincs arról, hogy az állam jól felkészült orvoseként végezhetne beavatko-

zó korrekciós gazdaságpolitikát, az állam valójában nyomasztó információhiánnyal küszködve beavatkozási kísérletével többet árt, mint használ.

Ehhez járul még egy jelentős eltérés a két közgazdasági iskola között, amely a gazdaság saját, állami segédlet nélküli alkalmazkodási mechanizmusának sebességére vonatkozik. Láttuk, a keynesisták szerint a gazdaság saját alkalmazkodó képessége lassú, ezért is ragad meg alulfoglalkoztatottsági állapotokban viszonylag hosszabb ideig is. A monetaristák szerint a szabadpiaci rendszer alkalmazkodási mechanizmusai időben gyorsan zajlanak. Az állami gazdaságpolitikát már a beavatkozások időigénye miatt sem képes követni a gazdaság gyors önalkalmazkodási mechanizmusait.

Képzeliük el például, hogy egy adott időpontban a gazdaság a dekonjunk-túra állapotában van. A keynesi recept szerint ilyenkor expanzív gazdaságpolitikát kell folytatni, növelni az állami kiadásokat vagy csökkenteni az adókat. A monetarizmus azonban figyelmeztet arra, hogy egy gazdaságpolitikai beavatkozás valójában meglehetősen időigényes folyamat, eközben késleltetések, késlekedések egész sorozata fog bekövetkezni. Mindenekelőtt idő kell ahhoz, hogy a gazdaságpolitika felismerje, hogy a gazdaság éppen a recesszió állapotában van. Ez az egymásnak ellentmondó statisztikai adatok és az adatgyűjtés időigénye miatt nem is olyan egyszerű feladat. Időt igényel az információk értékelése, a megfelelő gazdaságpolitikai program kidolgozása, majd annak a választott hatalmi szervekkel (Országgyűlés) való elfogadtatása is. A politika végrehajtása sem megy egyik percről a másikra, s az is eltart egy darabig, amíg a gazdaság alkalmazkodik a kérdéses gazdaságpolitikai akciókhoz. Ha mármost ezeket az időbeli késleltetéseket összeadjuk, minden esélyünk megvan arra, hogy mire az adott gazdaságpolitikai akció ténylegesen érezteti a hatását, addigra már nincs is rá szükség. Sőt, miután a monetarizmus bízik a piaci mechanizmusok gyors önalkalmazkodó képességében, a legvalószínűbb szerintünk az lesz, hogy mire a gazdaságpolitikai akció ténylegesen működésbe lép, addigra a gazdaság már az ellentétes előjeli problémával küszködik, így az állami korrekció kifejezetten destabilizáló, ártalmas. Mondjuk, ha a kormányzat a recesszió gyógyítására expanzív, keresletlénkítő politikába kezd, annak hatásai akkor lesznek a legerősebbek, amikor a gazdaság már magától is túljutott a ciklus lefelé szálló ágán, s így az anticiklikus politika igazából súlyosbítja a gazdaság inherens ciklikus időbeli pályáját.

A monetarizmus tehát valóban antietatista és állami beavatkozás-ellenes, de ez nem valamiféle szociális érzéketlenségre valló filozófiából táplálkozik, hanem abból, hogy az államot nem tartja képesnek azoknak a céloknak

3 Milton Friedman-Anna Schwartz: „A Monetary Theory of the United States” Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1963.

a megvalósítására, amit a választási ígértekben rutinszerűen megígérnek. A gazdaság túlságosan bonyolult szerkezet, s mi túlságosan keveset tudunk róla ahhoz, hogy gyatra felkészültségű államaink diszkrecionális politikával kísérletezzenek. A dolog alapvetően nem jóakarát, hanem lehetőségek és képességek kérdése.

Mit tehet hát ilyen körülmények között az állam? Megteheti, hogy legalább nem súlyosbítja a gazdaság ciklikus kilengéseit. Nem próbál versenyezni a véletlenszerűen érkező keresleti és kínálati lökésekkel, amelyek elkerülhetetlen eredői a technikai fejlődésnek, izlések, természeti, külkereskedelmi stb. események hatásának. Legalább azokon a területeken próbál kiszámíthatóságot és stabilitást produkálni, amire közvetlen hatása van. Ciklusok és ingadozások ekkor is lesznek, de a gazdaság gyors alkalmazkodása következtében remélhetjük, hogy ezek nem lesznek súlyosak. Ha fiskális és monetáris politikai akciókkal antikiklikus politikát próbálunk megvalósítani, azzal csak még súlyosabb ciklusokat generálunk. Aköltsgvetést lehetőleg tartsuk egyensúlyban, a monetáris politika fő szabálya pedig az legyen, hogy a gazdaságban forgó pénz mennyiségét minden évben ugyanazzal az adott ütemmel növeljük, hogy ez a magángazdasági szereplők számára inflációmentes kiszámítható környezetet teremtsen. Elvégre a nemzeti jóvelimet a magánszféra termeli, nem az állam, az állam fő feladata, hogy olyan környezetet teremtsen, amelyben ezt a leginkább meg lehet tenni.

Hadd tegyem még hozzá, hogy elméleti közgazdasági irányzatként a monetarizmus a hetvenes években élte fénykorát. Az utóbbi másfél évtizedben az elméleti közgazdaságtan érdeklődése az infláció, a bizonytalanság és a várakozások gazdasági magatartást befolyásoló szerepére tevődött át. Az e téren folyó kutatások, a 80-as évekre divatosá váló új-tíj-klasszikus közgazdaságtan irányzatai nemcsak megerősítették, de sok új elemmel gazdagították a monetarizmus hetvenes évekbeli szkepszisét az állam gazdaságstabilizáló képességével szemben.

A monetarizmus tehát nem negatív etikai elvek gyűjteménye, nem a pénz világalomlati hirdető és óhajító mozgalom, hanem egy a létező elméleti közgazdasági irányzatok közül, a saját keretein belül szigorú logikára alapozott érvrendszerrel és tudományos igényű közelítéssel. Nem szolgált rá arra, hogy egyszerű gyalázkodó címkékkel használják.

Harc a momeitrazmus ellen vagy romantikus antikapitalizmus?

Előadásom befejező részének célja a pénzügyi és bankszférával szembeni ideológiai alapú félelmek oszlatása. Egy szabad országban természetesen ellenségképet is mindenki olyant választ magának, amilyet akar. Gyakran

előfordul azonban az is, hogy az ellenézés a pénzügyi szféra működésének, funkcióinak meg nem értéséből vagy félreértéséből fakad. Ilyenkor pedig a csupán ismerethiánnyal küzdő átlagpolgár ideológikus töltetű mozgalmak és irányzatok eszközkévé válik. Ideológikus mozgalmakhoz is szabad csatlakozni egy szabad országban, de jobb, ha ezt tudatosan tesszük, nem pedig félreértésből, az ismeretek hiányából fakadóan.

Nincs itt terem arra, hogy annak szociológiai és történelmi hátterét vizsgáljam, miért nem tekintik Magyarországon a „pénzcsinálást” polgári erőnek, miért kapcsolódnak negatív asszociációk a pénzügyi és bankszektorhoz. Az sem állított egy percig sem, hogy a kialakulófélben lévő magyarországi pénzügyi szektor hivatása magaslatán áll, nem szenved ezerféle gyermekbetegségtől, vagy akár hogy közelítőleg is kielégítően egyenlőre nem is olyan magas igényeinket. Személyi probléma is akad garmaával, a szféra számos szereplője tanúsít olyan, néha csak etikátlan, néha botrányos, dilettáns vagy egyenesen bűnös magatartást, amivel kellő alapot ad a gyanúra vagy felháborodásra. Mindezek tetejében a bankárok és brókerek – úgy tudjuk – legalisan is szemérmetlenül sokat keresnek, legalábbis a hagyományos ágazatokban elérhető átlagjövedelemhez képest.

Hiba volna azonban, ha két nagyon különböző dolgot hagyunk itt összekeveredni. Egy dolog arról beszélni, hogy a gazdaság egy szektora egy meghatározott helyen és időben diszfunkcionálisan viselkedik, s keresni ennek okait és a potenciális megoldásokat, és egészen más az egész intézményrendszert károsnak, a társadalom élsődjének minősíteni. Az Egyesült Államokban a használt autó kereskedőket majd' mindenki szélhámosoknak és csalóknak tartja, de még senkinek nem jutott eszébe megkérdőjelezni a használt autó-kereskedelem mint ágazat gazdasági jelentőségét és társadalmi hasznosságát. Ugyanezt a megkülönböztetést nekünk is célszerű megtennünk, olyankor is, amikor az Állami Számvevőszék jelentését olvassuk a bankkonszolidáció során elkövetett és feltárt visszaélésekről.

De vajon tényleg csak erről, a fejletlenségéből fakadó diszfunkcionalitásról, az átmenet nehézségeiről van szó? Tény, hogy a szocialista tervgazdaságban a pénzügyi intézmények a rendszer természeténél és jellegénél fogva az anyagi termelés intézményeinél sokkal csökevényesebbek maradtak, bár az előbbiekkal sem voltunk igazán elégedetek. A semmiből megteremtődő intézmények esetében érthető lehet a nagyobb gyakorlatlanság is, a szakértelem hiánya. Miután ugyanez az irányításra, ellenőrzésre is áll, korrupció vagy korrupciós gyanús helyzetek is könnyen felmerülhetnek, noha arra semmiféle bizonyíték nincs, hogy a pénzügyi szektorban a szabályok

áthágása úgy általában sokkal gyakoribb volna, mint másutt. Ezek a problémák a pénzügyi intézményrendszer fejlődésével enyhülhetnek. A bank és pénzügyi szféra hazai működését kritikailag elemző szakirodalom jórészt arra mutatja, hogy a pénzügyi szféra alulfejlettsége hogyan hátráltatja a gazdaság talpraállítását. Az ezzel foglalkozó írások szerzői számára a minta a fejlett világ, a fejlett piacgazdasággal rendelkező országok bank- és pénzügyi rendszere, őket – feltehetően – megelégedéssel töltene el, ha Magyarország mihamarabb egy átlagos nyugati ország pénzügyi intézményeit mondhatná magáénak⁴.

Számos társadalomtudós (jórészt közgazdászok és szociológusok) azonban ezt a végcélú talán még félelmetesebbnek tartja, mint jelenlegi botlódásunkat. Szerintük éppen a fejlett világ pénzügyi rendszere az, ami mára teljesen diszfunkcionálissá vált, a modern kapitalizmus – legalábbis a pénz világot tekintve – teljesen rossz irányban halad⁵.

E kutatók úgy érvelnek, hogy a pénz és tőkepiacok az utóbbi két-két és fél évtizedben olyan mindent elsöprő és mindent maguk alá gyűrni képes hatalmi központokká alakultak, amelyeket nem majmolni kellene, hanem minden erővel harcolni ellene, amíg ez még egyáltalán lehetséges. Rámutatnak, hogy a világ egymással összekapcsolt pénzügyi piacain spekulánsok pilótajáték-szerű akciók keretében dollár száz- és ezermilliárdokat röpítnek oda és vissza másodpercek alatt, közben kormányokat buktatnak és országokat tesznek tönkre. A modern világban ezt nevezik gazdaságnak, s egyre kevesebben emlékeznek arra, hogy a gazdaság valamikor az életnek az a szférája volt, amely kenyeret, húst és lakhelyet teremelt. Azt is kifogásolják, hogy demokratikusan megválasztott parlamenteknek semmiféle felelősséggel nem tartozó nagyhatalmú nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank és hasonló) mondják meg az egyes országok kormányainak, hogy mennyit költhetnek bölcsődékre és családi pótlékra, tessék ezt valami ködös „pénzügyi egyensúly” követelményekre hivatkozva, miközben az adott országban munkanélküliség van és a termelési kapacitások nincsenek kihasználva. Az ilyen érveket használó szakértői aggodalmak és a helyi bank és pénzügyi viszonyokkal szembeni laikus ellenérzések gyorsan egymásra találhatnak. Miért is támogatná vagy akár csak üdvözlőné a honi átlagpolgár a szívének amúgy sem kedves pénzügyi intézményrendszer költségesebbé tett kiépítését, ha a folyamat végeredménye annak az embertelen világnak a végső győzelme, amit fentebb leírtunk?

⁴ Várhegyi Éva számos cikke és tanulmánya képviseli a pénzügyi irodalom e vonalait.

⁵ Ilyen aggodalmakat fogalmazott meg például Lányi Kamilla az Élet és Irodalom 1996. július 26-i számában. Lásd Lányi Kamilla: „A pénz hatalma, a hatalom pénze”

Semmi kétség, a nemzetközi pénzügyi piacok elmúlt évtizedekbeli fejlődése lélegeztetőgépet hozott létre, sok tekintetben félelmeteseket és veszélyeseket is. Ennek az utóbbi időben talán a mexikói valutaválság volt az egyik legkézzelbizonnyalható. Ezek az új fejlemények valóban sok szempontból aggasztóak. Az azonban, hogy a nemzetközi pénzügyi világ azzá vált, amivé vált, az mindenképp technikai fejlődés eredménye. A világ globalizálódása, az információáramlás gyorsulása és a tranzakciós költségek csökkenése következtében alakultak így a dolgok. Nem azért, mert az emberek anyagiassabbak lettek, vagy mert egy nagyhatalmú csoport összeesküvést szőtt az emberiség értékei ellen.

Azok a rádióban, televízióban százával elhangzó riportok, amelyekben a riportalany felháborodottan szidalmazza a pazarló kormányt mondván: „...ahelyett, hogy azt a tenger pénzt a bankokba ölték, inkább az iskolákra, kórházakra, tűzoltóságra, hangversenyzenekarra stb., stb. (a sor kora utánul folytatható, csak az aktuális riportalany saját szakterületét kell behelyettesíteni) vagy más 'normális', hasznos és értelmes dologra kellett volna költenie”, nos ezek a kijelentések mindenképp azt mutatják, hogy a nagyközönség jó része egyáltalán nincs tisztában azzal, hogy hogyan működik a bankrendszer, s hogy mi a szerepük a pénzügyi piacoknak a gazdaság életében⁶.

Ez utóbbi önmagában nem baj, a pénzügyi szektor – miként a modern gazdaság és társadalom számos más, meglehetősen komplikált intézménye – szerencsére nem igényli, hogy szolgáltatásainak igénybevevője mély szakmai ismeretekkel rendelkezzen annak működéséről. Talán meglepő, de igaz, a fejlett országok laikus állampolgára sem tud lényegesen többet a pénzügyi szféra működéséről, bár kétségkívül gyakorlottabban használja annak intézményeit. Az már viszont baj volna, ha az ilyen ismeretek híján lévő és a gazdasági átalakulás tenger kínjától szenvedő publikum a bankrendszert a legfőbb bűnbanknak kiáltaná ki, s a pénzügyi szektor fejlődését gátoló intézkedéseket kényszerítene ki a politikai porond felhasználásával. Egy ilyen győzelem mindenképp a győzőket sújtaná, megfosztván őket a pénzügyi szektor által nyújtott szolgáltatások közvetlen és közvetett hasznától, olyanoktól, amelyeket éppen az ismeretek hiánya miatt a laikusok nem is szoktak összefüggésbe hozni a pénzügyi rendszerrel, vagy létüket olyannyira természetesnek veszik, hogy nem is gondolnak rá.

Országos Tervhivatal híján valakinek közvetítenie kell a gazdaság megla-

⁶ Ezel persze egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy a bankkonszolidáció néven elhíresült operáció nem lehetett volna szakszerűbben, és talán jóval olcsóbban végrehajtani. Itt megint a fent már leírt különbségeitől van szó.

karítói és beruházói, a megtakarítások igénybevevői között. Ezt ma a magyar bankrendszer nagyon rosszul csinálja. A Tervhivatal fénykorában is nagyon rosszul csinálta. A bankrendszernek talán még van esélye a fejlődésre.

Krasznai Zoltán

Monetarizmus: a magyar gazdaságpolitika egyetlen realitása?

A kérdéstről vitázva nem kerülhetők meg a monetarizmus előtérbe kerülésének nemzetközi gazdasági és politikai előzményei. Ezek az előzmények – némileg elébevégya ezen előadás következtetéseinek – előre meghatározták, hogy 1989–90-t követően a szovjet uralom alól kikerült közép-európai országokban monetarista gazdaságpolitikák kerekedtek felül. Az egyes országok helyi sajátosságai legfeljebb differenciáló hatást fejtettek ki abban az értelemben, hogy a monetarizmusnak keményebb vagy puhább változata jutott-e érvényre.

A *világ gazdasági előzmények* között említendő, hogy 1973 után, az ún. kőolajár-robbanást, majd az azt követő recessziót követően szinte egyszerre jelentkezett egy globális kiterjedésű értékesítési és eladósodási válság. Az olajárak robbanását követően az ún. Harmadik Világ szegény, olajimportőr országainak külföldi adóssága az egekbe szökött, miközben fizetőképessé vártuk a fejlett nyugati, késztermék-exportőr országok termékei iránt drámaian visszaesett. Az eleinte égbeszökők, majd időnként „csak” galoppozó infláció miatt rohamosan duzzadó adósságállományukat nemzetközi bankhitelekkel lehetett (és lehet) finanszírozni, aminek előteremtésére az „olajdollárok” visszaforgatásában új, globális tapasztalatokra szert tevő és általa megerősödő nemzetközi bankszféra alkalmasnak bizonyult. Ma már megfogalmazható a történelmi léptékű feltételezés: *annak, hogy az értékesítési válság nem vezetett a Nagy Depresszióhoz hasonló mélységű és világháborúba sodró visszaeséshez az adósságválság globalizálódása és tartós fennmaradása volt az ára.* Am ez – ha túl is lépünk általa a monetarizmus demonizálásán – egyúttal azt is jelentette, hogy a fejlődésben visszamaradt országok számára még az elméleti lehetősége is megszűnt annak, hogy a világ-szervezetek égisze alatt folytatott, valamiféle nemzetközi méretű keynesiánus gazdaságpolitika révén előbbre léphessenek a fejlődésben.

Nem új elemet, legfeljebb csak új szintet vitt a nyolcvanas évek végére megszilárdult nemzetközi monetarista rendszerbe a *szovjet-típusú rendszer összeomlása*. (E nemzetközi rendszer fő aktorai: a Nemzetközi Valuta-alap, a Világbank, a nemzetközi – váltakozó összeállítású – bankkonzorcium

mok és a bázeli székhelyű Nemzetközi Elszámolószek Bankja.) A volt szovjet szatelliták eladósodottsága jelentős mértékben tovább gerjesztette a nemzetközi adósságválságot. A hiánygazdaságokban természetes módon kialakult túlkereslet és az állami túlhatalommal szemben kialakult ellenérzés egyszerre tette lehetetlenné ezekben az országokban bármiféle keynes-i típusú gazdasági terápia alkalmazását. Előkezdett az IMF (Nemzetközi Valutaalap) és a monetarista próféták (pl.: Jeffrey Sachs) nagy pillanata. A Nyugat pedig álszemérmes győzelmi mámorában fel sem ismerte – sőt, még most sem ismeri fel –, hogy a kialakult helyzet a nyugati civilizáció legfontosabb alapértékének tekintett Szabadság megsemmisülésével fenyeget. *A globális monetarizmus kritikája e ponton találkozik a liberális szabadságertékek megvédélmezésének szándékával.*

A szovjet uralom nyugétól megszabadult volt csatlós országok az újra (vagy először) megízlelt szabadság és a Nyugathoz történő csatlakozás büvöletében nem ismerték (ismerik) fel, hogy őket ugyanaz a veszély fenyegeti, mint a harmadik világbeli fejletlen országokat 1973 után. Ezekben az országokban – köztük Magyarországon is – a rendszerváltás óta alapvető dilemma a recesszió elmélyülése vagy a modernizáció elmaradása közötti választás. Mindkét úton ott lapul az adósságcsapda robbanásveszélyes aknája. (Ezt az aknát a masszív külföldi tőkebevonás és a viszonylag gyors, jó feltételekkel elért EU-csatlakozás hatástalaníthatja, de e szempontok kifejtése túlmutat a jelenleg tárgyalt kérdésen.)

Köztudott, hogy a volt szovjet szatellita országokban a (helytelenül neoliberalisnak értelmezett) monetarista gazdaságpolitika alkalmazásának létjogosultságát *a makrogazdaság pénzügyi egyensúlyának felborulása* alapozta meg. Ellentétben a fejlett jóléti gazdaságokkal, ahol túlfutott konjunktúra esetén, a gazdaság lehűtése céljából egyszerűen alkalmazható gazdaságpolitikai – fékezést szolgáló – eszköz a monetáris restrikció, a szóban forgó országokban sem a reáljövédelmeknek, sem a szociális-jóléti kiadásoknak a pénzügyi egyensúlyt, így a konjunktúra kiegyensúlyozottságát veszélyeztető elfutásról nem volt szó. Nálunk és a többi volt szovjet-típusú országban a külső és belső eladósodás nem a túlhevített magas belső fogyasztásnak, hanem egy rendkívül alacsony hatásokkal működő termelés-és exportstruktúrnak, valamint az elmaradott infrastruktúrának a következménye.

Figyelmünket a továbbiakban a magyar gazdaságra összpontosítva: *gazdaságunk egyensúlyának felborulását tehát nem elsősorban a „túlfogyasztás”, hanem a teljesítőképesség elsoványodásának következtében a jövede-*

lemtermelő és akkumulációs képesség paralizise okozta. (Eszmetörténeti szempontból érdemes felhívni a figyelmet a jelenlegi – és korábbi – IMF-érvelés, valamint néhai Kádár elvtárs hajdani argumentációja közötti lényegi azonosságra. Mindkettő szerint a magyar gazdaság azért adósodott el, mert a hedonista hazai lakosság krónikusan „többet fogyaszt, mint amennyit megtermel.”)

Az előzőekben idézett voluntarista szemléletű magyarázatokkal szemben a pénzügyi egyensúly megbomlásának a magyar gazdaságban legalábbis három fő oka volt:

- **Először:** az a piaci gazdaság ésszerűségi (megtérülési) megfontolásaitól függetlenített korábbi beruházáspolitikája, amelyet a hajdan volt KGST logikája szerint kialakított torz termelési szerkezet fenntartási kényszere tartott életben,
- **Másodsor:** az alacsony hatásfokú gazdasági szerkezet a termelés pazarló önfogyasztását eredményezte, ami nemcsak a munkaerő „túlfogyasztásában”, hanem a termelés rendkívül magas fajlagos energia- és nyersanyagigényében is megnyilvánult,
- **Harmadsor:** a kádárizmus sajátos „hozádeka” volt, hogy a jelentősen alulértékelt bér- és jövedelemszínvonalat a második gazdaság kiterjesztése révén kompenzálták. (Politikai indítéka ennek az volt, hogy a keresőképes rétegek eme kvázi-korrumpálásával a lakosságot továbbra is a rendszer túlélése szempontjából kívánatosnak tartott depolitizált állapotban tartásák.) Kialakult ezáltal viszont egy egymástól jelentősen különböző jövedelemviszonyokkal működő *duális gazdaság*, amely azontúl, hogy az akkori politikai vezetés számára kínos feszültségeket feloldotta, jelentős mértékben megcsapolta az „első” gazdaság erőforrásait.

A jelenlegi hazai monetáris restrikció sajátossága, hogy keveredik a fiskális (költségvetési) korlátozás filozófiájával és gyakorlatával. A fiskális szemlélet kiindulási pontja, hogy a költségvetés – vagy szélesebb értelemben az államháztartás – bevételeinek növelése, illetve kiadásainak szigorú csökkentése révén a makrogazdaság megbomlott egyensúlya helyreállítható, s ennek következtében a nemzetgazdaság jövedelemtermelő-képessége egy-két (három-négy sb.) év után helyreáll.

Ez a szemlélet, megfedkezve a felborult egyensúlyi helyzetet előidéző okokról, valójában csak *tüneti kezelést* szorgalmaz. Pedig, ha igaz az az állítás, hogy a gazdaság pénzügyi válságát (eladósodottságát) a rossz vagy az új feltételekhez nem kellő sebességgel alkalmazkodó termelési szerkezet idézte elő, akkor a pénzügyi egyensúly javításának elsődleges útja nem a

költségvetési harpagonizmus maximalizálása, hanem a makrogazdasági hatékonyság növelése. Horribile dictu: ez a politika kezdetben – az átállás költségeként – a pénzügyi egyensúly valamelyes romlását is el kell, hogy vállalja a későbbi – pénzügyi egyensúlyt is javító – kibontakozás érdekében.

Mostanra közkeletű és a statisztika adatai által is aláírtatott tapasztalatok láttá vált, hogy a kizárólag monetáris és fiskális restriktóra épülő gazdaságpolitika nem csak a magyar gazdaság teljesítőképességét nem növelte, hanem a fejlett piacgazdaságok fejlettségi szintjéhez történő felzárkózási igény teljesüléséhez szükséges modernizációs céloknak sem felelt meg. A mind alacsonyabb nemzetgazdasági teljesítmény mellett növekvő jövedelemelvonás a rendszerváltás gazdaságpolitikai következményévé emeli (süllyeszti) az eddig csak Csurkának és harmadik utas elvbarátainak felrótt – esetükben csak elméleti veszélyként megformálódott – leszakadásunkat a Harmadik Világ fejlődésképtelen országai közé. Sajátos közép-európai bája a folyamatnak, hogy képviselői mindezt – természetesen indokolatlanul – a „neoliberalizmus” pózában tetszelegve teszik.

A nemcsak teoretikus, hanem nagyon is gyakorlati szempontokra is rávilágító következtetés újra felveti a címben megfogalmazott kérdést; egyetlen realitás-e a monetarizmus a magyar gazdaságpolitika számára, avagy létezik vele szemben más alternatíva is?

Igen – gondolom –, mert mindig, minden körülmények között igaz: Navigare necesse est! Még az uralkodó széljárással szemben is. Amikor a hajós számára ez nem jelent problémát, csupán annyit: „kreuzolva” kell haladni és vitorlákat némileg meg kell kiritítani. Kevésbé képletesen szólva ez azt jelenti, hogy **jelenlegi – a Nyugattal szemben tartós leszakadást jelentő – helyzetünkben nem lehet kitörni pusztán restriktív intézkedésekkel.** A pénzpocskoló államháztartás reformja tovább nem halogatható, s bármilyen ésszerű költeghervelés, amely a vállalkozókat prosperálni, a munkavállalókat pedig jövedelmükből megélni hagyja, csak olyan kitörési stratégiára alapozható, amely az állam (ideértve az önkormányzatokat is), a munkaadók és a munkavállalók között **széles társadalmi konszenzus alapján kialakítandó közteherhervelés működtetésével** lehetséges.

Ennek hiánya a rendszerváltás eddigi legnagyobb adóssága.

Kiss Endre

Liberalizmus és monetarizmus

A liberalizmus korunk a szó szoros értelmében „partatlan” témája, értékeinek 1989-es világméretű győzelme éppúgy ténykérdés, mint azóta tartó és természetesen nem pártpolitikai értelemben vett hegemoniája. Éppen a liberális „diskurzus” ezen partatlansága az oka azonban annak is, hogy a jól tagolt általános képen belül lépten-nyomon a szellemi zűrzavar és kiegyensúlyozatlanság jelei megmutatkoznak. A baloldali értékrend egykori hegemoniájára emlékeztető módon keverednek a liberalizmusra vonatkozó „leíró” és „értékelő” szempontok. A mai gazdasági világrend kritikus pontjaira gyakran mutatnak úgy, hogy az a „liberalizmus” negatív eredménye, miközben liberális világnézetű emberektől, politikusoktól és tudósoktól hallgatólagosan elvárják, hogy vállaljanak eszméi és politikai felelősséget a gazdasági restriktív politikájáért, vagy általában a „helyzetért”. A liberalizmus olyan téma, amit látszólag mindenki jól és megalapozottan ismer. Annál nagyobb a veszélye annak, ha egy olyan fogalom partatlanságának problémáira hívjuk fel a figyelmet, amely sokak számára egyáltalán nem partatlan, sőt, annak ellenkezője.

A (később részleteiben meghatározandó) monetarista-, neoliberalis nagyközpont a világ egy másként el nem gondolható változatát fogalmazza meg immár nyílt ontologizáló szándékkal, ugyanazzal, amellyel a létező szocializmus nyilvánította önmagát minden világok legjobbjának. Egy immár ontologizált legjobb világ észlelesen önmagából kiindulva képes átalakítani a társadalom és a politika nyelvét. Az ontologizált monetarista nagy komplexumban, legalábbis a nyelvben, eltűnt minden társadalmi különbség, eltűntek a társadalmi függőségek, az „ur-szolga”-problematika legkülönfélébb megjelenései, eltűnt a kényszer és a függőség, a társadalom tagjainak összes cselekvését a „racionális választás” emelkedett levegője övezi.

Figyelman kívül hagyva az eladósodás valóságos (részleteiben egyébként mind a mai napig alig feltárt) okait, az eladósodásból már következő tökéletesen megkevert társadalmi alapviszonyokat (az állami szerződéses, bizalmi vagy szokásjogi normatív elemeknek a minden normativitást nélkülöző globális piacgazdasági elemekkel való szétválaszthatatlan keveredését), a „normális” nemzetközi eladósodási folyamat problematikus összetevőit (ol-

csó dollárt kölcsönözni – drága dollárt visszafizetni, rögzített árfolyamú megállapodásokat kötni, majd észlelni a rögzített árfolyamok eltűnését a nemzetközi pénzviszonyok hálójából) a monetarizmus olyan gazdaságpolitika, amelynek szűkebb értelemben alig van köze magához a gazdasághoz. A gazdaság valóban vitális elemei sebesen függetlenítik magukat a források után kapkodó állami bürokrácia csápjaitól, amelyek közé ezért csak az állami szféra, az állami alkalmazottak, illetve az állammal valamilyen kapcsolatban álló elosztási rendszerek tagjai, azaz a legvédtelenebb és legkevésbé tökérs gazdasági szereplők kerülhetnek.

A monetarizmus ilyen okok miatt elsősorban bürokratikus és pénzügytechnikai eljárás, amely lényegileg idegen nemcsak egy-egy társadalom valóságos életétől, de a gazdaság valóságos folyamaitól is. A monetarista bürokrata, vagy, rosszabbik esetben, a monetarista teoretikus víziójában a társadalom a gondolatmenetnek csak azon a pontján jelenik meg, amikor a társadalom „nyugalma” („kitörnek-e kiszámíthatatlan reakciók vagy sem”, azaz a rendkívüli állapot víziója annak Carl Schmitt-i értelmében) jelenik meg a horizonton. S noha a monetarizmus történelmi periódusa immár második évtizedének végén jár, a monetarista szövegeknek mindmáig tökéletes érvényben lévő felmentésük van a társadalom normális életének, krízis-helyzetekben való túlélésének, netán a kihívások ösztönözte megújulásának alapismeretei alól. Miközben minden bölcsődében a monetarista elvek alapos ismeretében kell mélyszéges tudatossággal ténykednie minden dadának, a monetarista teoretikusnak még fogalmait sincsenek egy eladósodott társadalom jelenéinek vagy jövőjének leírására (kivéve a híresé vált „tűrtöképességet”). A monetarista olyan házasságban él a társadalommal, amelyben partnerének valóságos helyzetéről csak annak jankiáltásai, netán fellázadása utján szerezhet tudomást. A liberalizmus mai diszkusziójának aktuálisan legnagyobb problémája éppen a monetarista gazdaságpolitikának a liberális-neoliberális ideológiával való, sikertelennek egyáltalán nem mondható radikális és intranzigens összeolvasztási kísérlete. Dolgozatunk erőteljesen szeretne érvelni ezen összeolvasztási kísérlet ellen, mégpedig e kísérlet mindkét rendkívüli problematikus összefüggése miatt egyaránt. Az egyik összefüggés a liberalizmus megengedhetetlen leegyszerűsítése és egydimenziósság tétele, ami ebben az összeolvasztásban megjelenik. Ez azt is jelenti, hogy nem egyszerűen a liberalizmusnak egy konkrét egydimenziósság tétele ellen emelünk szót, de minden, ehhez hasonló méretű és nagyságrendű redukció ellen. T. Hobhouse 1911-ben, a *liberalism* című átfogó érvényű monográfiájában a következő „szabadságok”-at tekinti a „szabadelvűség” (li-

beralizmus) elemeinek: „civil”, „fiskális-költségvetés”, „személyes”, „szociális”, „gazdasági”, „othoni-prívát” (domestic), „helyi”, „faji”, „nemzeti”, „nemzetközi”, „politikai” és „népszuverenitási” szabadságok. Mindaddig, amíg meghatározó politikai vagy szellemi körök nem hirdetik meg nyilvánosan, hogy ők a liberalizmust ezen szabadságok tendenciájában nem mind-egyikének képviselőiként fogják fel, a liberalizmus-neoliberalizmus minden lehetséges redukciója ellen tiltakozunk. Minden lehetséges liberalizmus természetesen sajátos tudománylogikai és immanens helyzetben van, hiszen akárcsak egy „szabadság” korlátozása is minden szabadság korlátozásához vezet, ezért a liberalizmus egyetlen redukciója is képes arra, hogy az egész liberalizmus hitelét elvegye. A konkrétan szóbanforgó másik összefüggés az, hogy természetesen a liberalizmusnak a monetarizmussal létrejövő *konkrét* redukciója ellen is felemljük szavunkat, hiszen ez az azonosítás a legnyilvánvalóbb módon áll szemben minden liberalizmus alapvíziójával. A liberalizmusnak ezt a definícióértékű alapvízióját egyedül a „szabad erők szabad játéka”-elvének lehetőleg maradéktalan kibontakozásában pillantathatjuk meg legitim módon, miközben „iratlan” háttérfeltételként a szabad erők kiinduló feltételeinek valamely értelmes kiegyenlítetttségét célszerű feltételezni, hiszen ellenkező esetben az alapvízió tételéből nagy szükségszerűséggel nem következik értelmes és produktív társadalmi egész létrejövétele.

Az elmúlt száz esztendő eszmei vonatkozásokkal feltöltött politikai történelmének egyik legfontosabb konzekvenciája, hogy miközben a liberális eszmrendszer egyre inkább áthatja a politikai intézményeket és a társadalmat, a liberalizmus, mint önálló politikai mozgalom és főként mint önálló párt egyre kisebb szerepet játszik. E folyamat három fő okát, a „szerkezeti”, a „politikai” és az „autopoietikus” okot e tanulmányban e kérdéscímkék kizárólagosan vagy legalábbis túlnyomórészt történeti jellege miatt nem ismerhetjük részletesebben, a liberalizmusnak mint társadalmi mozgalomnak az összezsugorodása azonban mindenképpen meghatározó és fő tendencia maradt.

A liberális mozgalmak és pártok zsugorodása (mely tendencia másik oldalán ugyanakkor a liberális eszmék állandó tényerése mutatható ki) a huszadik század nagy kataklizmaiban sajátos módon módosul, éppen ezek a legnagyobb megrázkódtatások azok, amelyek újra meg újra hatalmas történelmi lehetőségeket adnak a liberális politikának. Ilyen hatalmas lehetőségek szemünkben például minden történelmi sikertelensége ellenére a Weimari Köztársaság, ilyen volt a liberális eszmék új térhódítása 1945 után, és magától értetődő módon, pontosan erről volt szó 1989 után is. Így ahhoz

a tézishez kell folyamodnunk, hogy a liberális politikai mozgalmak és pártok történetében az állandó zsugorodás tendenciáját a nagy történelmi katasztrófák utáni újrendeződések meghatározó történelmi esélyei váltják.

A hetvenes-nyolcvanas évek történései annyiban jelentenek eltérő helyzetet, hogy itt a liberális eszmék újrafogalmazásai nem egy új történelmi katalizma után jelennek meg új pompájukban, de egy politikai és ideológiai sajátosságokkal meghatározott társadalmi rend hanyatlásakor, bizonyos értelemben úgy, ahogy a késő-római társadalom felbomlását már egyidejű folyamatként kísérte az őskereszténység kialakulása. A liberalizmus ezen sajátos történelmi és strukturális pozíciója volt az oka egyébként az 1989 utáni, azaz a „jelen” liberalizmus legmeghatározóbb sajátosságainak, így annak is, miként jöhetett létre a „liberalizmus”-nak és a monetarista egész berendezésének az a látszólag problémátlan szimbiózisa, amely egész dolgozatunk középponti témája is. Pontosan a már defenzívában lévő és önmaga helyzetét egy új valóság koordinátái között tisztázni nem tudó létező szocializmus volt az a politikai-társadalmi, de egyben hermeneutikai horizont is, amely előtt a klasszikus, emberjogi alapozású liberalizmus és a monetarista restrikció „liberalizmusa” ugyanazon elmélet két eltérő, de lényegileg összetartozó vetületeként jelenhetett és jelent is meg. A létező szocializmus „rendszer” volt az a rendszer, ahol az etatisztá újraelosztás közgazdasági értelemben vett bírálatának „neoliberalizmusa” nem került azonnyomban a kognitív disszonancia helyzetébe a klasszikus liberalizmus klasszikus emberjogi dimenzióval szemben! A létező szocializmusról egyébként nem lehet azt mondani, hogy „félreismerte” volna ezt a helyzetet, az igazság az, hogy nem félreismerte, de „fel-sem-ismerte” azt.

1989 magyar és más poszt-kommunista (és semmiképpen sem pártpolitikai értelemben vett) liberalizmusa ilyen, meglehetősen sajátos történelmi előzmények után tett szert arra a sajátos karakterre, amelynek nemcsak teoretikus tarthatatlansága, de gyakorlati reménytelensége is egyre szélesebb társadalmi rétegek közvetlen tapasztalata lett. A modern piacgazdaság valóban „liberális” leírása látszólag tehát egybeesett és izomorf módon viszonyult a „monetarista” leíráshoz, amely új izomorfia a kontinúan fennálló nyugati tőkés rend egy (szemben egyébként messzemenően ismeretlen és csak antitotalitárius perspektívából érzékelt) politikai és gazdasági állapotát (azaz a monetarista restrikciót) fogadta el a „liberalizmus”-nak, azon a „mélyreható” alapon, hogy az éppen gyakorolt gazdaságpolitikát a szó egy sajátos, gazdaságpolitikai értelmében és a létező szocializmussal, illetve a nyugati típusú állami újraelosztással szemben „liberális”-nak nevezték. A

nagy kérdés csak az, miként nevezték volna, egy, a hatvanas évek poszt-kommunista állapotában bevezetendő piacgazdasági formulát? Feltehetően azt is „liberális”-nak nevezték volna, jóllehet, ahogy a pesti vicc mondja, akkor nem „fosztogattak”, hanem „osztogattak”.

A „liberalizmus=monetarizmus” tehát nemcsak rossz nyelvszabályozás, de egyben rendkívül káros és félrevezető is. A monetarista restrikció gazdaságpolitikáját Angliában, majd az Egyesült Államokban kifejezetten konzervatív világnézetű politikusok és politikai pártok vezették be, az akkor túlzottan „liberális”-nak érzett szociáldemokrata típusú politikával szemben, ami természetesen önmaga sem felelt meg a teljes akkori helyzetnek, hiszen magát ezt a szociáldemokrata típusú politizálást is a modern fogyasztói társadalom olyan szükséges feltételei hívták életre, amelyek koránt sem álltak távol az egy korszakkal korábbi „kapitalizmus” érdekeitől és céljaitól. A „monetarista restrikció kontra szociáldemokrata típusú újraelosztás” ezért csak a politikában jelent konfliktust, a gazdaság irányító centrumát tekintve már nem lehet ilyenről beszélni, hiszen e két irányzat magában a gazdaságban egymást követi. Az továbbá, hogy Maggie Thatchert vagy Ronald Reagant a liberalizmus bármely értelmes szempontja alapján „liberális”-nak lehessen tekinteni, elég abszurd feltételezés lenne, s ezzel máris ismét a monetarista restrikció komplexumának tökéletes összeegyeztethetlenségénél vagyunk a liberalizmus bármely értelemben vett alapvizíójával.

Mindezek után meg kell határoznunk, milyen értelemben használjuk a következőkben a „monetarizmus” fogalmát. Semmiképpen sem a fogalom szűkebb és kizárólagosan nemzetgazdasági értelmében, hiszen az ebben az értelemben használt „monetarizmus” egy közgazdasági elmélet-koncepció, ami nemcsak az elmélettörténet több korszakában jelenik meg, de képes volt arra is, hogy nemcsak a neoliberálisnak nevezhető, de más felfogású közgazdasági iskolák elméleteiben is megtalálja a maga helyét. Ez a probléma számos további irányban és további lehetőség felé fejleszthető tovább, mi most csak arra utalnánk, hogy a hetvenes évek közgazdasági neoliberalizmusának pápája, von Hayek is erőteljesen fel tudott lépni a monetarizmus szűkebb közgazdasági felfogása ellen! Monetarizmuson a mai politikai-fiskális rend egységes alap-komplexumát értjük, amely a kifelé és befelé eladósodott államok nemzetközi rendjét foglalja magában, amelyben tehát a monetáris restrikció politikája egyszerre nemzetállami és nemzetközi. Ezt a komplexumot fogjuk tehát a következőkben „monetarizmus”-nak nevezni, függetlenül azoktól az egymástól gyökeresen eltérő véleményektől, amelyek szerint az eladósodottság rendszere átmeneti, illetve talán nem is csak

átmeneti. A nemzetközi politikai és közgazdasági nyelvszabályozásnak nincsen külön kifejezése erre az átfogó és uralkodó gazdasági rendszerre. Magától értetődik, hogy a terminus hiánya önmagában is árulkodó. Arról tanúsodik, hogy a mai világ-gazdaság és a vele összeépülő világpolitika rendszerét számos lényeges tényező nemcsak önmaga tartja „normális”-nak, a kapitalizmus, a parlamentáris demokrácia vagy a piacgazdaság belső lényege megvalósulásának, de ezek a tényezők még azt is szeretnék, ha ez az uralkodó állapotot *mások* is teljesen normálisnak és a rendszer normális működésével megfelelőknek tekintnék. Csinos kis listát lehetne összeállítani a hivatalos politika és a hivatalos gazdaságpolitika azon képviselőinek nyilatkozataiból, akik számára a kétféle eladósodott államon erőt vevő monetarizmus tökéletesen „normális” állapot, semmilyen értelemben nem jelent devianciát. A (magyar) Nemzeti Bank elnöke szerint a kritikus eladósodás nemcsak normális állapota a gazdaságnak és társadalomnak, de egyben egészen produktív állapot is, hiszen lehetővé teszi a régén vágyott gazdasági szerkezetváltás végrehajtását. A vitának ezen a pontján egyébként rituálisan tér vissza az adósság visszafizetése erkölcsi vagy pragmatikus alapzatú szűkségszerűségének leszögezése *helyett* az egész, az adósságra épülő gazdasági világrend problémátlannak és normálisnak való beállítása. Nos, ez a világrend számos újabb okból nem felelt meg a liberalizmus alapvíziójának. Az erre vonatkozó összes érvet és meg gondolást e tanulmányban nem vonathatjuk fel, jóllehet ilyen érvet és meg gondolást a dolgozat más részeiben is ki kell fejtünk. A monetarista komplexum kritikusan szűkíti be a gazdaság és társadalom szereplőinek mozgásterét, a politika egészének számos területében olyan szélsőséges centralizálást vezet be, ami mintegy fogalmi kényszerrel vezeti ki őt a „liberális” alapvízió legfontosabb meghatározásainak világából. Miközben leépíti az állam szociális és társadalmi funkcióit (köztük számos mindeddig *tabu*-nak kezelt funkciót), megerősíti az állam adósságtörlesztő kényszerfunkcióit (ismét tökéletesen liberalizmus-ellenes szellemben), radikálisan átértékeli a politikumot, mint addig intaktnak tekintett és liberális alapvízió szellemében legfontosabb társadalmi szférát, mivel szimpla kirakatot csinál abból az egész politikai millióból, amelynek eddig a politikai liberalizmus oldaláról nézve központi rendszernek kellett lennie, hiszen a politika egész rendszerét a megtervezett sikertelenség helyzetébe taszítja. De nem liberalizmus azért sem, mert a pénzügyi rendszer bizonyos pontjain lehetővé teszi akár a legátfogóbb folyamatokba is a mesterséges és tudatos beavatkozást, ami nemcsak önnön meghirdetett ideológiájával áll szemben, de immár rendszerelméletileg szól saját defini-

ciója ellen. Ezek a beavatkozások természetesen nyomban azokat a legkomolyabb és legsúlyosabb demokraci elméleti alapkérdéseket vetik fel, amelyek a beavatkozások szubjektumaira vonatkoznak, s bármely eredményre jussanak is a „természetes” folyamatokba való „mesterséges” beavatkozások szubjektumaira vonatkozó vizsgálódások, annyi már nyomban biztos, hogy a legnagyobb folyamatokban való ilyen „decizív” (Carl Schmitt) beavatkozás ismételtlen radikálisan ellenmond a liberális alapvízióknak, annak az alapvízióknak, amelynek legalább néhány fontos elemének benne kellene lennie a monetarizmus gyakorlatában ahhoz, hogy a monetarizmus liberalizmusként való nemzetközi forgalmazásának valamiféle, napjaink realitására vetített relevanciája legyen. A létező szocializmus politikai és gazdasági diktatúrájának kétértelműsége ugyanis nem lehet száz évig elégséges oka egy hamis és politikai szférát a legnagyobb mértékben becsapó fogalmi megfélemlítésnek. Azzal a ténnyel természetesen együtt tudunk élni, hogy a monetarizmus egyik-másik összefüggésében a neoliberalizmussal hozzászűkülésbe, mindenek már erkölcsi és politikai viszonylatokat mozgósító kiterjesztését egyenesen félrevezetőnek és ezért erkölcstelennek is tartjuk.

A monetarista komplexumnak és a neoliberalizmusnak egy szálon van azonban egymáshoz igen szorosnak tekinthető köze is. Ez a kapcsolat nem olyan jellegű, hogy a monetarista komplexum „valamilyen” mélyebb értelemben liberalizmus lenne. Ez a kapcsolat nem a részleges azonososság vagy a „valamilyen” értelmű „bennefoglaltság”, hanem a sajátos szimbiózis viszonya. Ez úgy írható le a legadekvátábban, hogy a liberalizmus a jól azonosítható monetarista komplexum „politikai” megjelenési formája, azaz maga ez a kapcsolat a „belső” és a „külső” viszonya (utaltunk már és utalunk arra most is, hogy maga a monetarista komplexum megfelelő más feltételek esetén és más politikai rendszereket is be tud építeni önmagába). Napjaink világát ilyen alapon tehát a monetarista komplexum gazdaságának, a neoliberalizmus politikai rendszerének és a posztmodern értékek hegemoniájának *együttélésével* jellemezhetjük.

E hármasság újabb komplexumban egyesül, s ezzel el is juthatunk a monetarista komplexum új, teljesebb meghatározásához is. Ez az új meghatározás az eddigieknél rendszerszerűbbé teszi a monetarizmust, igen hasonlóvá ahhoz az egységként megjelenő másik nagy komplexumhoz, amit az államkapitalista-újraelosztó gazdaság, a demokratikus centralizmusként eufemizált politikai diktatúra és a baloldali értékek hegemoniája közötti rendszer-jelleggel állt fenn. Az így létrejövő új, nagy monetarista komplexum annyiban igen hasonlós a létező szocializmus rendszeréhez is, hogy

a komplexum egy-egy konkrét eleme elleni egyes támadásokat egy-egy másik elemre hivatkozva utasít vissza. A monetarista komplexum a gazdaság elleni kritikát a neoliberalizmus politikai rendszere ellen irányított, s ezért mind politikai, mind erkölcsi szempontból eleve megkérdőjelezhető magatartásnak ítéli (annak analógiájára, hogy a létező szocializmus gazdaságának kritikái feltétlenül tudatos vagy öntudatlan módon a földesurak hatalmának visszaállítására törekednek). A neoliberalis politika elemeinek kritikáját szélsőséges vagy posztmodern érdekekből eredeztetni, miközben a kritizált politikai jelenségeket nem egyszer a szélsőséges vagy posztmodern értékek tényleges fakticitásával és ebből következő relevanciájával mentetgeti. Ugyanaz a belső és fel-nem-tárt „körköröség” alakul ki a nagy monetarista komplexum elemei között, mint ami a létező szocializmus, mint a nagy komplexum egyes elemei között létrejött. Ez a természetes körköröség, a komplexum különálló elemeinek egymással való felcserélhetőség tétele ugyanúgy *ideológiává* teszi a monetarizmus nagy komplexumát, mint ahogy az a létező szocializmus nagy komplexumával történt, mégpedig azon az alapon, hogy hogy maga a *nagy komplexum* nem tehető közvetlen megítélés tárgyává, a nagy komplexum egészét csak egészében lehet elfogadni vagy elutasítani, miközben előre meg vannak határozva azok az értéktartományok, amelyek szerint a nagy komplexum teljes elutasítása politikai, erkölcsi vagy pedig intellektuális devianciára vezethető, „szükségyszerűen”. Mivel a monetarista nagy komplexum önállóan csak az előbbi módon megközelíthető tárggyá válik, számos hasonló rendszer analógiájára a róla alkotható kijelentések között teljesen összekeverednek a „leíró” és az „értékelő” megfogalmazások, az egyedül legitim értékelésmentes kijelentések lehetősége megszűnik, mert a nagy monetarista komplexumot csak egészében lehet elfogadni vagy elutasítani. Az ellene irányuló tárgyi kritika egészen egyszerűen *nem helyes társadalmi magatartás*, a nyíltan ideológiai kritika pedig mai körülmények között önmagát diszkvalifikálja.

A legiledelemesebb (nem hazai) monetarista is erendően és kényszerűen csúsztat. A makroviszonylatokban beálló drámai egyensúlyhiányt a mikroviszonylatok szintjén próbálja helyrehozni, s e képtelen vállalkozáshoz egy sor álszent érvelt vesz igénybe. Csúsztat a monetarizmus lépéseinek „morális” indokolásában is (lásd „túlfogyasztás” – ami azután a hazai monetarizmus moralizáló indokolása láttán vált ki elkerülhetetlen fészengést). Csúsztat a monetarizmus abban is, hogy állami szinten egyensúlyt veszített pénzügyi helyzetében piacgazdasági érvéléshez nyúl. Így nem azért kell egy fog kihúzásáért fizetnie, mert az állam nem tudja kifizetni a klinika fűtésé-

nek az árát, hanem azért, mert a foghúzás *par excellence* piacgazdasági ügylet (amelynek csillogó szemű jó tanulóként való hajtogatása Polányi Károly hazájában különösen is képtelen vállalkozás). Az elkerülhetetlen monetarista csúsztatások jeles darabja a felelősség kérdésében mutatkozik meg. Miközben minden közalkalmazott és köztisztviselő halgatólagosan egzisztenciájának feláldozásával tartozik az eladósodott államnak, sohasem fogjuk meg tudni például, ki, mikor, milyen ideológiák befolyására adósította el Houdurast vagy Salvadort.

A monetarizmus rendkívüli társadalmi állapotra reagál, és mint ilyen, maga is *rendkívüli társadalmi állapot*. Olyan gyógyszer, ami maga a betegség. Ilyen számú és ilyen nagyságrendű makrogazdasági és pénzügyi folyamat demokratikusan, vagy akár a nyilvánosság legártalmatlanabb formája révén is csak elméleti általánosságban ellenőrizhető. A makrogazdaság folyamatainak befolyásolására az egyes társadalmi csoportoknak és egyéneknek rendkívül eltérő nagyságrendű befolyása van. Az érdekvényesítő képesség ilyen eltérései az egész demokratikus folyamat érvényét is megkérdőjelezi, egyike ez azoknak az elemeknek, amelyek a nagy monetarista komplexum súlyos demokrácielméleti deficitjeire emlékeztetnek.

A monetarista doktrína alapjai napjainkra azonban már megintogtak. Az érintett szereplők mindegyike sokszorosan kifejezésre juttatta koncepció improduktivitásáról kialakított véleményét. Létét a monetarizmus ma már leginkább annak köszönheti, hogy nincs nyomban és közvetlenül bevezethető pozitív alternatívája – ennek azonban nem elvi, csak a globalizáció új körülményeivel együttjáró „gyakorlati” akadályai vannak. A monetarizmus végét – ebben az értelemben – nem az jelenti, hogy megjelenik-e egy koherens ellenelmélet. A monetarizmus egy másik nemzetközi pénzügyi gyakorlat körvonalainak megjelenése teszi viszonylagossá, amely a monetarizmus csődtőmegénél kevesebb veszteséggel (és az ezekből következő veszélyek nélkül) is ki tud jönni.

Hazai eladósodásunk a létező szocializmus társadalmi rendszerében a társadalom számára a szabadság arányosan növekvő mennyiségével volt egyenlő – persze mi nem volt progresszív a létező szocializmus gyomrában (beleértve mondjuk a lengyel pápát is)? Az eladósodás gondolatát képviselő közgazdászok és politikusok ezért tudhatták kezdetben maguk mögött a társadalom jobban informált részének támogatását. A negatív előzmények jóval hosszabb sorába tartozik, hogy a magyar pénzügyi politika másfél évtized majdnem minden politikai szeljárását ki tudta használni újabb kölcsönök megszerzésére. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a magyar pénzügyi poli-

tika minden világpolitikai és világgazdasági kontextusában, minden ideológiai kurzusban és minden hadihelyzetben képes volt új kölcsönök felvételére. Eközben jóval kevésbé szorgalmasnak, leleményesnek (és ami még fontosabb: eredményesnek) bizonyult a társadalom produktívabb tételének kidolgozásában. Ezért a konstruktív gazdasági folyamatok kiindulópontjául szolgáló kölcsönfelvétel egy ponton szükségszerűen destruktív fázisába került. A kritikus ponton túllépve azonban már sem a közgazdászok, sem a politikusok nem voltak képesek kijutni a rossz körök kényszerpályájáról, miközben az elfogulatlan szemlélő attól a benyomásától sem volt képes szabaddulni, hogy eközben sem a politikai osztály, sem a véleményformáló közgazdászok nem is értik az adósságproblémának a közvetlen trivialitásokon túlmutató összefüggéseit. A kádárizmus technokráciája a maga lefeléhatolhatatlan, mert önmaga hatalmi-politikai nélkülözhetetlenségét állandóan bizonyítani kényszerített és azt állandóan bizonyítani is akaró hiperaktivitásával harcolt egyre újabb kölcsönökért, miközben a "nyugati" monetarizmus jó osztályzatokat elnyerő éltanulóként hunyta be a szemét a törlesztéseknek a magyar társadalmat másfél évtizede csonkoló destruktív hatása előtt.

A magyar politikát átfogóan uralma alatt tartó monetarista gazdaságpolitika rendszer-jellegű. Az egyik legfontosabb, melyen a gyakorlatba is bele nyúló teoretikus probléma éppen az így felfogott monetarizmus kapcsolata a liberalizmus politikai elveivel általában, illetve a liberalizmus-neoliberalizmus valamelyik társadalmi alrendszerben megjelenő változataival különösen. Nem kétséges, hogy ez a monetarizmus értelmezésének kulcsa, különös tekintettel napjaink világpolitikájának egészére, ahol is a monetarizmus az uralkodó dogma rangjára emelkedett. A kérdés megoldása voltaképpen egy szándékos vagy esetleg véletlen csúsztatás, ami a „liberalizmus” egyetemes és klasszikus, illetve ugyanannak a „liberalizmus”-nak egy konkrét történelmi helyzet konkrét világpolitikai és gazdasági összefüggésében megjelenő fogalma között ment végbe. Minden valóságos komplexitás ellenére az alapképlet végsősoron egyszerű és az egyes felfogások alapvizíójának egymásravitésével alapvonalaiban nehézségek nélkül megválaszolható. Amíg ugyanis a klasszikus liberalizmus alapvizíója a „szabad erő szabad játéka”-nak elképzelésében öltött testet, amely elképzelésnek iratlan előfeltétele volt többek között az ebből a „játék”-ból kirajzolódó általános „rend” valamely elképzelése vagy éppen az ugyancsak hallgatólagos előfeltétel, miszerint valamilyen látnos esélye a társadalom minden tagjának kell, hogy legyen a maga erőinek szabad kifejtésére és ezáltal produktív és emancipatív társadalmi részvételre. Nyilvánvaló, hogy a monetarizmus rendsze-

re, abban az értelemben, amelyikben e dolgozatban használni kívánjuk, nem hogy nem teszi lehetővé a társadalom látnos és elvileg összes tagjának szabad önkibontakoztatását, hanem váratlan, sőt, sokkoló radikalizmussal korlátozza ennek az önkibontakoztatásnak a lehetőségét. Ez a legfontosabb, de korántsem az egyetlen érvünk a monetarizmus és a liberalizmus azonosítása ellen. A monetarizmus ugyanis mindezeket túl a gazdasági liberalizmus olyan fogalmán épül fel, amely a gazdasági ideológiai és/vagy teoretikus értelmezésében részint a létező szocializmus ugyancsak ideológikus alapokon szélsőségesen centralizált rendszerével, részint pedig a nyugati szocialdemokratizáló típusú állami újraelosztással szemben lépett fel, érvénye ezért nemcsak általában tekinthető korlátozottnak és korhoz kötöttnek, de a létező szocializmus rendszerének bukása után különösen is kontextus-vesztettnek mondható. Az, hogy ezt a gyors összefüggésvetést a politikai és gazdasági elmélet képviselői mind a mai napig nem reflektálják, szomorú teoretikus tény ugyan, de nem változtat a tézis igazságértékén. S végül ugyancsak a létező szocializmussal való szembenállás alapvető teoretikus hozadéka volt a monetarizmusnak és a liberális demokrácia politikai rendszerének egymáshoz rendelese.

A monetarizmus egyszerre politikai és gazdasági világrendjének érzékelése, a fő tendenciák pusztá felismerése önmagában is problémát jelent mind a tudomány, mind a társadalom számára. Ezt az új és új minőségű problémát valamennyire érthetővé teszi az a tény, hogy a monetarista restrikció (a monetarizmus ezen legfontosabb és átfogó megnyilvánulási formája) bizonyos esetekben valóban gazdaságtalanná váló, önmagukat túlélő és működésük racionalitását elvesztő intézményeket, gazdálkodó egységeket szüntet meg. Természetesen nem azt a meggyőződést kívánjuk sugallni ezen, hogy a monetarizmus eddigi két évtizedes történelme a racionalitás diadalútja volt, de a tények szintjén mégis van jelentősége a monetarista fűnyíró esetleges legitim fűnyírásának. Mindez persze nem változtathatja meg a monetarista alapkoncepció alapvetően destruktív, a társadalmi viszonyok egészét tekintve pedig a társadalmat kimondottan az öndestrukció pályáira kergető lényegét. A valódi kérdés természetesen nem is ebben rejlik, de abban, hogy a monetarizmust megelőző nagyobb alapdoktrínák miért voltak annyira hatástalanok a pénzügyi és nem egy esetben egyenesen a gazdasági racionalitás elveinek érvényesítésében. E kérdés kutatásának azonban – s ez az alaphelyzet is mélyen és sokszorosán jellemző a társadalmi és politikai diszkuesszió mai helyzetére – egyáltalán nem elvi vagy elméleti akadályai vannak, mint inkább a közvetlen felelősség jelenti a legnagyobb akadályt. A

közelmult számos sztárszerpet játszó politikusa és teoretikusa jóval inkább zengi a monetarista (a legtöbb szóbanforgó személyi nyelvé: „neoliberális”) elvek ellenállhatatlan „hegemoniáját”-nak hősi énekét, mintsem inkább azzal foglalkozna, hogy ő maga az emberarcú elosztás korábbi korszakaiban milyen előnyökre tett szert, a gazdaság vagy a globalizáció mely lényeges tendenciáját nem vette tekintetbe, azaz, hogy őt magát milyen intellektuális vagy politikai felelősség terheli az események ilyen alakulásában. Magától értetődik, hogy ugyanez a probléma, ha lehet mondani, még nagyobb élességgel vetődik fel az egykori létező szocializmus egykori, ám ma is létező és működő vezető rétegeivel szemben, nekik is jóval egyszerűbbnek tűnik a monetarizmus „diadalmas világnézetét”-nek álláspontjára helyezkedni, mint saját szerepüket ezekben a vonatkozásokban rekonstruálni. A valódi kérdés tehát nem az, hogy miért nyír a fűnyíró egyes esetekben helyesen, de az, miért nem volt képes a korábbi gazdaságpolitikai doktrína betartani a gazdasági racionalitás definíció szerinti elvárásait.

A monetarizmus gazdasági-politikai rendszere még egy további szempontból is gyökeresen ellentmond a liberalizmus meghatározó alapvívóinak. E pontot szemlélve még nyilvánvalóbbá válik napjaink neoliberális monetarizmusának és monetarista neoliberalizmusának a létező szocializmussal való szembenállásban gyökerező genezisére. E ponton tekintünk el a monetarista-neoliberális politikai irányvezetés valóságos motivumaitól, de vélt vagy valóságos szándékaitól is. A neoliberalista monetarizmusnak ebben az összefüggésben arról a vonásáról van szó, amelynek kiteljesítéseként az így kiépített politikai rendszer rendszeres hadjáratokat akar vagy kénytelen indítani saját társadalmá, lakosságá vagy éppen népe ellen. A „hadjárat” kifejezést korántsem tekintjük stilisztizálni természetű túlzásnak. A monetarista-neoliberalizmus egyszerre számos olyan tabut tör át, amelyek a történelem különböző, egymást követő korszakaiban alakultak ki. E tabuk egy része a modern állam részben „szerződéses”, részben modern-pragmatikus eredetű és eredetileg korántsem önzetlen vagy idealista állampolitikai feladatvállalására vonatkozik. A múlt század végének új etatizmusa (így például az 1871 utáni egyesített Németországé, vagy a kor Franciaországáé) a közoktatást vagy éppen a közegészségügyet például a kötelező katonai szolgálattal egy időben és egy ideológiával valósította meg, részben a „kulturharc”, azaz az egyházi társadalmi funkcióinak kiszorításaként, részben az állam honvédelmi és munkaerőre vonatkozó szükségleteinek kielégítésére. A mai helyzet fontos háttérösszefüggése a modern etatizmus jelenségeinek és múltjának nem-ismerete. Ebből a szempontból természetesen világos, hogy

vannak olyan szövegösszefüggések, amelyekben az „angolszász”-típusú politikai és gazdasági fejlődés gyökeres eltérései a kontinentális politikai és gazdasági fejlődéstől igen relevánsak, ezeket a differenciákat azonban semmiképpen sem értékelnék fel annyira, hogy egyrészt ne vennék észre az angolszász típusú államok valóságos történelmi szerepét (ami természetesen még mai vetületeiben is jelentékeny összefüggésekben térhet el a kontinentálistól), másrészt pedig a reagan-thatcheri „monetarista-liberalizmus” jelenlétében az angolszász szellem ősi és természeti megnyilvánulását pillantsuk meg, azaz ne volnánk mindvégig tudatában annak, hogy éppen az ilyen típusú különbségek is nagy kiegyenlítődésekre képesek a modernség korszakában. A monetarista-neoliberális politikai irányvezetés azonban nemcsak azokat a társadalmi és politikai tabukat dönti halomra, amelyek a modern állam kialakulásának különböző hullámaiban és különböző összefüggéseiben jöttek létre. Ez a politika halomra dönti azokat a társadalmi és kulturális tabukat is, amelyek 1945 jöttek létre nyugati világban és amelyek célzatos redikcióval úgy nevezhetnénk, hogy egy fejlett, ipari civilizáció nyugatias típusú realizációjában senki sem halhat éhen, illetve senki sem lehet szociális halál áldozata. A neoliberális-monetarista koncepció legalább is két, az európai civilizáció fejlődésében mindaddig magátólértetődőnek tekintett tabut döntött meg, mégpedig a modern állam társadalmi szerepvállalásával és az 1945 után, nem kis mértékben éppen Hitler hatalomrajutásának elemzése alapján kialakuló jóléti funkcióival összefüggő (és ebben az alappenghatározottságában nem pártpolitikailag meghatározott) szociális állam koncepcióival. Óhatatlanul eszébe jut a folyamatokat tanulmányozó szemlélőnek, hogy hány rezsim és hány politikai berendezkedés élte volna túl saját „halálos” kríziseit, ha megtehette vagy meg is tette volna azokat a lépéseket, amelyekkel a neoliberális-monetarista állam hadjáratokat intéz saját társadalmá, népe és lakossága ellen.

A neoliberális-monetarista koncepció azonban, amikor hadjáratokat intéz saját társadalmá ellen, nem teszi az adott társadalom életét permanens gazdasági és szociális csatateré. Ez annál is érdekesebb feltevés, mert a csaták ideiglenes felfüggesztése egyszerre következik tudatos és spontán folyamatokból. A „csaták” ezen önállósodása és a „háború” képzetének ennek megfelelő elhalványulása az oka továbbá annak is, hogy a monetarista-liberális alapkoncepció nem teljesíti be a trockiji fölfogásra emlékeztető „permanens” monetarista hadjárat alapeszméjét. Jóllehet, a csaták egymásutánja nem feltétlenül áll össze hadjáratok vagy háborúk képzetévé a csapásokat elszennedő társadalom tudatában, ez nem jelentheti azt, hogy az ütközetek

megmaradásának szinguláris eseményeknek, vagy éppen bárki is előre megjósolhatná az „utolsó” monetarista hadi cselekmény helyét, idejét és méreteit. Nincs minden nap tengeri csata, de a monetarista békének ugyancsak semmiféle nyoma nincs napjaink perspektívájában.

A monetarista nagy komplexum e destruktív vonása után nemcsak valamiféle egyensúly, de a tárgy valóságos komplexitása okán feltétlenül említést kell tennünk e komplexumnak egy ha nem is „konstruktív”, de mindenesetre pozitív tulajdonságáról is. A neoliberális-monetarista berendezkedés néhány funkcionális vonatkozásáról már az eddigiek során említést kell tennünk. Ezekben túlmenően azonban rendelkezik ez a berendezkedés a funkcionális integráció sajátos képességével, amely kivételes, sőt, hegemon helyzetbe hozza őt más, ugyancsak funkcionális és ugyancsak integratív eszközökkel és lehetőségekkel szemben. A globális folyamatok funkcionális integrációjának lehetősége természetesen egyrészt nem erény, másrészt ugyancsak természetesen nem önálló és markáns politikai vagy gazdasági jelenség. A makroökonómiai folyamatok funkcionális integrációjának képessége politikai elkötelezettség és politikai szubjektumok nélküli politikai hegemonia, gazdasági koncepció és elkötelezettség nélküli gazdasági hegemonia. A funkcionális rendszerek – tautológia ez – funkcionálisak, eredendően nem tartoznának tehát sem a politikai, de még csak a gazdasági alrendszer területéhez sem. A funkcionalitásnak a többi alrendszerhez való viszonya nemcsak teoretikus novumot jelent tehát, de a legnagyobb mértékben megnehezíti mind a politika, mind a társadalom „gyakorlati” orientálódását a monetarista-neoliberális berendezkedés világában.

Mindezek a sajátosságok rendkívüli élességgel vetik fel ismét a nagy monetarista komplexum *legitimációjának* alapvető problémáját. Ez a probléma ugyanis hirtelen kikerül a felvethetőség hatósugarából. Nem tehetjük ugyanis nyomban és közvetlenül fel a kérdést, legitim-e vagy sem az ilyen meghatározó, össztársadalmi (mostmár ezt a jelzőt is hozzátehetjük) a funkcionális integrációt biztosító berendezkedés. A demokratikus legitimáció összes formális feltételének ugyanis könnyedén megfelel egy olyan berendezkedés, amely mondjuk a neoliberális-monetarista komplexumot egy makulátlanul működő liberális demokrácia politikai rendszerével egyesíti. E két mozzanat egyesítése ugyanis minden csak nem természetes és magától értetődő. Az elmúlt húsz évben ugyanis a neoliberális monetarista berendezkedés együtt tudott élni és működni kifejezetten konzervatív színezetű demokráciákkal, fasiszta rendszerrel, baloldali hegemoniával vagy éppen poszt-kommunista demokráciákkal. De a makulátlanul működő liberális de-

mokráciákkal való együttélés és együttműködés eseténél maradunk, a kifogástalan politikai legitimitás nyomban súlyos csorbát szenved a nagy monetarista komplexumnak a saját társadalom ellen intézett hadjárataival, amelyek „eredményképpen” olyan gazdasági és szociális egyenlőtlenségek jönnek létre, amelyek visszahatólagosan mindenképpen erős idézőjelek közé teszik az amúgy kifogástalan demokratikus legitimitációt. A szociálisan ennyire hátrányos helyzetű csoportok affirmatív politikai magatartása minden, csak nem problémamentes vagy magától értetődő. S ez a nagy monetarista komplexum esetében sincs másként.

A monetarizmus avagy a kapitalizmus dilemmái

Hosszabb ideje dúlnak a viták a monetarizmus körül. A viták hevessege, a szakmán messze túlmenő ideológikus jellege ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy nagyon is különösnek kell tekintenünk azt a szituációt, amelyben ez a vita felmerül. Különösen azért is, mert mintha ez a szituáció eleve akadályozná, hogy napirendre térjünk felette. Első pillanatra pedig az egész dolog logikátlan: senki nem gondolhatja komolyan, hogy a keynesizmus a maga régebbi formájában visszatérhet diadalt ülni a monetarizmus technikái felett. A kapitalizmus mai ünnepektől korszakában a keynesizmus kegyvesztett, kapitalizmusellenes lett. És nemcsak azért, mert a „korszellem” erre hajlik. Ez még elmúlta magával a korral. Már a válság természete lett más. Korábban a válság megoldása nem zárta ki a keynesi megoldások alkalmazását: a keynesizmus nem volt kapitalizmusellenes. Ellenkezőleg, messzemenően kiszélesítette a mozgásterét azoknak a társadalmaknak, amelyek a kapitalista gazdaságon alapultak. Ebben az értelemben a monetarizmus sem lehetett ellentéte a keynesizmusnak. Mind a monetarizmus, mind pedig a keynesizmus a kapitalizmus technikája volt, s messzemenően őrizték „semlegességüket” vele szemben. A vélemények és divatok ettől még változhattak, és az ideológiák is kiélhették magukat. A dolog lényege szempontjából azonban mit sem számított, hogy – Galbraith-szel szólva – senki nem nyerhetett magasabb közgazdasági fokozatot a Harvard Egyetemen a harmincas években, aki nem értett egyet a Say-törvénnyel, mint ahogy nem kaphatta meg ugyanezt a fokozatot a negyvenes években, ha egyet értett vele. A kapitalizmus szekere haladt előre, s miért is ne a keynesizmust választotta volna hajtóerőként, ha egyszer ezzel haladhatott simábban és gyorsabban.

A kapitalizmus nem lenne a mai értelemben vett kapitalizmus – ha egyszer a modern társadalmat mindenáron ezzel a fogalommal kívánjuk jelölni – ha nem lett volna nyitott önmaga korszakos előítéleteivel szemben, ha nem reflektált volna ismételtén az őt ért kihívásokra. A klasszikus liberalizmus előítéleteinek és illúzióinak az ipari forradalom hatására mondott búcsút a modern árutermelő társadalom, mint ahogy a belső piac kibontakozásával a huszas és harmincas évek válságára a keynesizmussal nyílt új és eredeti válasz a társadalmi problémákra. Mindez megtörténhetett, mert a társadalom számára adott lehetőségekkel élest jelentette mindegyik változás.

Míndez így történhetett, mert a társadalom részrendszerei és emberi törekvései támogatták egymást, s ha a társadalmat egy értelmezhető képet nyújtó mozaikrendszernek képzeljük, akkor ez a kép minden változással csak markánsabbá vált, miközben őrizte eredeti tartalmait. A szűkösségek évezredei után a materiális gyarapodás gépezete lépett színre a modern társadalommal, s miközben ez a gépezet egyre forradalmasította teljesítőképességét, hosszú időre nem maradt munka nélkül. Az egyik oldalon támogatta a szűkösséglek csak vele mérhető forradalma, a másik oldalon a kimeríthetetlennek hitt természet kincsei biztosították a működés forrásait és dinamizmusát. A bőség keresztmetszete határozta meg a végességéről megfelelő modernség korszakas gyarapodását. Minden mozzanat a másikat erősítette, a másinak teremtet mozgásteret. Természetesen voltak nagy megrázkódások is, az illeszkedések néha nagy erőfeszítéseket és áldozatokat igényeltek vagy éppen hosszabb-rövidebb ideig tartó funkciózavarok támadtak, de a végkifejlet mindig a bővülés, a magasabb szintet jutást jelentette. Szabad teret kapott az individualizmus, az egyéni önzés, amely éppen teljesítményei, valamint emberi, intézményes és materiális komponensek harmonizálása révén bizonyult társadalmi. Találkozott demokrácia és kapitalizmus, nyílt társadalommal avanszált a modern társadalom.

Ennek a modernségnek valóban nem lehetett alternatívája. Mint ahogy nem volt alternatívája a XIX. és XX. századi szocializmus sem, nem is beszélve arról, ami Kelet-Európában történt. Mindent saját képre formált, mindent a másává tett, mindent integrált és egy dimenzióvá tett. Röviden: antropológiai rangra emelkedett. Ha nem így történt volna, aligha ünnelhetne volna Fukuyama a történelem végét, amely talán mégsem a vég, hanem talán inkább egy új periódus kezdete, amelyben az újra egydimenzióssá vált fejlett világnak mostmár tényleg önmagával kell szembenéznie.

Bármennyire paradox is tehát, aligha kerülhető el, hogy a diadal pillanatában a diadal problémáját is konstatáljuk. A hetvenes évektől jelzi a gondolkodás a modernség kimerülését. A modern társadalom egymást erősítő mozzanatainak ereje ekkor török meg igazán. Ekkor kezdenek szaporodni a jelzések a „poszt-indusztriális társadalom” alapvető kötelei fellazulásáról vagy éppen egymás ellen dolgozásáról. Ekkor kezd világossá válni, hogy a kiteljesedés univerzalizmusa merő álom, s nincs mit csodálkozni azon, hogy az első áldozatok a gyenge pontokon születnek, s így mindjárt az államszocializmus ér el végzetet. Ez a deficit rendszer ugyanis egészen jól elvegezt mindaddig, amíg a modernség az emberiség táguló világegyetemét jelentette. Míhelyt azonban saját határaiba ütközik ez a mikrokozmosz, a mo-

dernizáció zsákutcsa formái sem tudnak deficitjeikkel mit kezdeni. A modernizmus által megcsalatott természet, a centrum-periféria ellentét és a globális rangra emelkedő egyéb problémák feloldása nem megy többé a régi módon és régi eszközökkel. A modernség extenzivitása és intenzivitása nem elégséges többé ahhoz, hogy progresszív választ adjon a gyarapodó megválaszolatlan kérdésekre. Nincs kibontakozási alternatíva az egymás ellenében dolgozó folyamatok és értékek között.

De vegyünk konkrétan is sorra néhány olyan problémát, amely a mai helyzetből fakad. Hosszabb ideje vitatkozik az irodalom a munka társadalmának a lassú felbomlásáról, a bér munka társadalmának haláláról. André Gorz nyilatkozza, hogy a rendelkezésre álló technikai lehetőségek kihasználásával a mintegy 33 millió német munkahelyből körülbelül 9 millió válna feleslegessé. A német ipar munkavolumene 40,8 %-kal csökkent az elmúlt húsz év alatt. Ezzel párhuzamosan terjed a rész munkaidő, így a Volkswagennél például 4 napos munkaidő van 28,8 órával. Amerikában a legnagyobb cégek összmunkásainak 10 %-át foglalkoztatják teljes munkaidőben. Franciaországban a keresőképes lakosság 30 %-a van kizárva a kereső foglalkozásból. S az említett mutatók csak romlanak. Az említett folyamatokkal párhuzamosan növekszik az „új szegénység” a világ fejlett országaiban, vagyis azoknak a száma, akik a modernkori átlagkereset felét sem érik el. 1975-ben ez az arány 38,6 % volt, ám 1985-re 43,9 %-ra emelkedett. Ha pedig a világ gazdasági egyenlőtlenséget tekintjük, megmutatkozik, hogy egyre tehetősebbül áll a világ az ebből eredő problémákkal szemben. A globális lőkeáramlás szabályozatlansága csak növeli a centrum-periféria-vízonny megoldatlanságát. A periféria már a Föld energiaforrásainak és kincseinek korlátozottsága miatt sem reménykedhet normálisnak tekinthető felzárkózásban, a félperifériák pedig – köztük mi is – kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek a még lehetségesnek hitt felzárkózásra, az európai gazdaságok közé való bejutásra. A nyugati fejlett jóléti társadalmak „kétharmados társadalma” alig mutatkozik az utóbbiak számára elérhetőnek, inkább egy „egy-harmados társadalom” felé vesznek irányt.

Ilyen körülmények között a monetáris politika ma nem a bővülést kísérő korrekciós és egyensúlyt terelő eszköz, hanem inkább a táncatlanság, az új problémákkal való szembenézés hiányának a jele. A növekedés időszakában a növekedést szabályozta, s bizonyos arányokat ügylét, amelyek a gazdaság fejlődéséhez nélkülözhetetlenek voltak. A monetáris „rendszerinálás” inkább csak újabb kioldópontjává vált a növekedésnek, a nekilendülésnek. A növekedési korszak válságával azonban alapjában

változott meg a helyzet. A monetarizmus egy olyan állapot megőrzésére vonatkozik, amely szűk keresztmetszetekkel küszködik, s amelynek változtatlan fenntartása ezért negatív „redistribúciót” von maga után.

A monetarizmus körül folyó viták ezért összetetté váltak, s nem egyszerűen egy válságmenedzselés vagy pénzügyi egyensúlyi teremtésének a kérdései körül folyó állásfoglalások problémája. Hogy ez legyen, ahhoz valahogy az egésznek kell természetesnek és elfogadottnak lenni. Ma azonban, ahogy jelezni próbáltam, éppen ennek az egésznek a kérdése vált akut kérdéssé. Hogy csak a legfontosabbakra utaljak: a mai világfolyamatok egyik jellemzője, hogy a világfejlődés legfontosabb komponensei a korábbi időkhoz képest nem erősítik többé egymást. A fogyasztói társadalom kezdetei és virágkora azon nyugodott, hogy a megnövekedett termelési és fogyasztói szükségletek látszólag korlátlan világban találták magukat. A természet kincsei és kiaknázásának lehetőségei legfeljebb csak átmeneti technológiai problémákat jelentettek, a fogyasztói társadalom materiális és szellemi pazarlása maga is része volt a fejlődés dinamizmusának. A fogyasztói társadalom homo sapiense a fogyasztó ember lett, aki ugyancsak irányt vett a materiális szükségletek „rossz végtelenje” felé. Bővülő keresztmetszetek biztosítottak teret ennek a mozgásiránynak. A fejlettebb világban, ahol ez az egész folyamat bekövetkezett, a lakosság többsége először jutott garantált megélhetéshez és viszonylagos jóléthez, csoda-e hát ha magában feledkezve élt vele és mindig többet követelt? Marcuse egydimenziós társadalmá élte a maga diadalát: komponensei – a technikaitól az emberi tényezőig – egymást erősítették. A „jóléti állam és társadalom” válsága akkor kezdődött, amikor világossá vált, hogy az említett komponensek korántsem erősítik már magukat az eredeti értelemben, ellenkezőleg: a természet kezdett bosszút állni a korlátlan kihasználásért, a globális problémák hirtelen a szűkké vált tér, a korlátok jelenlétére kezdtek utalni. Ehhez járult még, hogy megcsappantak az erőforrások, a materiális jóléti szemlélet pedig beleütközött logikáinak korlátaiba. A periférián jelentkezett ugyan egy új szemlélet és magatartás, de a posztmodern, posztmateriális és posztindusztriális jelzőkkel eddig inkább csak a bizonytalanságokat lehetett jelezni és egy újfajta értelmiségi és középosztályos közérzetet, mintsem valamiféle kibontakozás lehetőségét. Persze, ahol a történelemnek vége, hogyan is lehetne ott kibontakozást keresni?

Ha igaz azonban a fenti folyamat, a jóléti társadalom gondatlan időszakának a vége, akkor a „történelem vége” sokkal inkább „történés vége”, ahol jogába kell lépnie a történelemnek. A monetarizmus problémáját az adja, hogy egy olyan mozgástendenciát véd, amely egyre jobban belekeveredik

ellentmondásaiba és a szűk keresztmetszeteinek hálójába, s ahol ezért a játék a gyengébbek és az erős között egyre inkább „zéró összegű” játékká válik. Egy leszűkülő elosztás mellett a centrumot védi a félperifériával és a perifériával szemben. A perifériát becsalja egy alagútba, amelynek alig látszik a vége. A legrosszabb az egészből, hogy ehhez az elit liberális része is segít, amikor elfogadni látszik, hogy éppen azokat a szférákat és intézményeket rombolja le egy vadkapitalizmus javára, amelyek némi védelmet nyújthatnának e játék következményeivel szemben. S éppen itt van a probléma: a monetarizmusra való kizárólagos támaszkodás politikájából hiányzik a makroösszefüggések alaposabb végiggondolása, a régióknak megfelelő megoldás keresésének összetettsége.

Talán nem véletlen, hogy a nyugati összehasonlító elemzésben megjelent a kelet-európai átmenet kritikája, amely éppen azt kifogásolja, hogy két évszázaddal visszalépve, Adam Smith-ig visszamenve, egy ma mindenképpen primitívnek számító piacgazdasági modellel kívánnak ezek az országok felzárkózni a modern kapitalizmushoz, miközben sorra felszámolják azokat az intézményeket, amelyek egy hosszútávú allokációs politikát biztosíthattak volna. Ellenpontnak számít Kelet-Ázsia, ahol egy egész más utat követtek a későkapitalista kibontakozás útján. Alice H. Amsden, Jacek Kochanowicz és Lance Taylor írják „From Pseudo-Socialism to Pseudo-Capitalism: Eastern Europe's First Five Years” című cikkükben (Internationale Politik und Gesellschaft 1994/2): „A kritikus különbség aközött a klasszikus kapitalizmus között, amit a kelet-európaiak kísérletek meg bevezetni és aközött, amit a kelet-ázsiaiak valósítottak meg, azoknak az intézményeknek a szerepében rejlik, amelyek a gazdasági expanzió formáját, lényegét, irányát és terét alakítják. A kelet-európaiak esetében az intézmények szerepe minimalista volt, a források allokációja majdnem teljesen a piaci mechanizmusra maradt. Így módon, amikor a piaci „fundamentalizmus” híveli az „intézményekre” és az „intézmény-építés” szükségességére hivatkoztak a kapitalizmus támogatása érdekében, akkor szigorúan korlátozott programot tartottak a fejükben: a tulajdonosi jogok specifikációját, világos szerződési törvény kikényszerítését és a magánvállalkozást illető akadályok eltávolítását. Ennek ellentétként, a piaci mechanizmusra a kelet-ázsiai esetben inkább instrumentálisan támaszkodtak, mintsem ideológiai meggyőződésként, az intézményeknek – beleértve egy bürokratikus, „developmentalista” államot is – tulajdonították a nagyobb szerepet a beruházási források allokációjában.”

S bár mindennek közvetlenül nincs köze a monetarista politikához, mutat valamit, ami az utóbbival is összefüggésbe hozza, nevezetesen, hogy a mo-

dell-követés messzemenően nem a saját gazdasági és politikai érvek végiggondolása alapján történt meg, hanem meglehetősen ideologikusan, amely a monetarista logikát is magától értetődővé tette, akkor, amikor ennek új összefüggésbe helyezése az elmaradottabb régiók alapvető érdeke lenne. Legáltalában abban az értelemben, hogy kiépítsék azokat a védelmi vonalakat vele szemben, amelyek a modern társadalom és a demokrácia megőrzése számára feltétlenül szükségesek lennének. A monetarizmus fétist csinál egy gazdasági viszonyrendszerből, amelyben meghatározott hatalmi relációk uralkodnak. A monetarizmus hívei természetesen mindezt azt mondhatják, hogy semmi közük a politikához, azt teszik, amit a gazdasági racionalitás megkövetel. „Technokrata” érvelésük mellett még meg is hajolhatunk. A vétség ugyanis alapjában a technokratizmusnak kiszolgáltatott politikában van, amelynek az új helyzetben a „racionalitások” összességét végiggondolva kellene új optimumra jutnia.

Monetarizmus olasz módra: a fasiszta változat

Ha a monetarizmus fogalmát nem mitizáljuk, nem ideologizáljuk, hanem egyszerűen értelmezzük, olyan formán, hogy a monetarizmus valamely ország pénzkínálatának ellenőrzésére alapozott világpolitika; amely abból a feltételezésből indul ki, hogy a forgalomban lévő pénz mennyisége meghatározza a gazdaság aktivitását és különösen az inflációs rátát; vagyis – más képpen fogalmazva – a monetarizmust a makrogazdaság irányításának, az állam pénzügyi politikájának egyik eszközeként fogjuk fel; olyan gazdaságpolitikaként, amikor az állam a forgalomban lévő pénz mennyiségének és értékének meghatározásával, változtatásával igyekszik befolyásolni a gazdasági folyamatokat, akkor a XX. századi Olaszország története négy példát is szolgáltat a monetarizmus alkalmazására.

Időrendben haladva: 1. 1926 és 1929 között volt a fasiszta változat, az ún. líra-csata; 2. a második világháború után a Luigi Einaudi nevével fémjelzett liberális változat, amely megalapozta az 1950-es évek „olasz gazdasági csodáját”, 3. 1983 és 1987 között Bettino Craxi szocialista változata, amely igaz, hogy stabilizálta a lírát, de Olaszország úgy eladósodott, hogy az immár negyedik nagy életmentő beavatkozásra volt szükség, arra, amelyet most élnek át az olaszok; 4. Carlo Azeglio Ciampi és Lamberto Dini bankároknak a szó modern értelmében vett monetarista operációját. A „monetarizmus olasz módra” szóban forgó változatai közül az elsőt, a fasiszta változatot igyekszem röviden, jelzőszerűen felidézni.

Olaszország az első világháború végén

Közhelynek számít az a megállapítás, hogy a „nagy háború”, az első világháború véget vetett a XIX. században kialakult világ gazdasági rendszernek. A háború rendkívül súlyos terhei alatt a szó szoros értelmében össze-roppant sok ország pénzrendszere, még a győztes országok többségéé is, a nemzetközi pénzrendszer is megrendült.

A válság legszembetűnőbb jele az állam eladósodása és az infláció volt. Az amerikai kincstár háború végi kimutatása szerint a szövetségesek 9,5

milliárd dollárral tartoztak az Egyesült Államoknak, s ebből Olaszországra – az amerikaiak Nagy-Britannia és Franciaország utáni harmadik legnagyobb adósa – 1,6 milliárd jutott. Még nagyobb summával tartozott Olaszország Nagy-Britanniának: amerikai dollárban számolva 2,5 milliárddal. S Olaszország, a többi országokhoz hasonlóan, egyelőre nem hogy a hiteleket, de még a kamatokat sem tudta fizetni.

Ami pedig az inflációt illeti Olaszországban 1918-ra a nagykereskedelmi árak az 1914-es árakhoz képest négyszeresre növekedtek.

A világháborúval véget ért a korábbi, az ún. aranystandardra épülő pénzügyi rendszer, amelyben az egyes valuták bármikor aranya (aranyérmékre) válthatók voltak. Addig ugyanis az aranylapra helyezett nemzeti valuták mögött ott állt a központi bankokban az aranytartalék, amely biztosította a papírpénz beválthatóságát. A háború alatt gyorsan szakadatlanul működő bankóprések alól frissen kikerült papírpénz mögött azonban már nem állt megfelelő mennyiségű arany: nem lehetett fenntartani a papírpénz aranya válthatóságát. 1919-től kezdve az összes valuta közül szinte csak az amerikai dollár nem rendült meg. Bármilyen erős is volt azonban a dollár, az Egyesült Államok még nem tudta magához ragadni a világ pénzügyi központjának szerepét: egyfelől, mert a dollár még nem volt képes betölteni a nemzetközi pénzpiacra azt az értékmérő és szabályozó funkciót, amely addig az aranyé volt, másfelől, mert az amerikai bankok még nem tudták felvállalni a londoni „City” szerepét.

Az olasz kormányok pénzügyi gondjait számos ok és körülmény szaporította. Így az, hogy a háború alatt nemcsak teljesen elmaradtak a túristák, s a háború után is néhány évig csak a leggazdagabbak gondolhattak az olaszországi utazásra. A turizmus elapadásával az olaszok és az olasz állam egyik leggazdagabb bevételi forrása száradt ki. Majdnem hasonló jövedelemkiesést jelentett, hogy a háborús bizonytalanság miatt a több millió olasz emigráns a szokásosnál sokkal kevesebb pénzt küldött haza. Nem sok választásuk maradt a kormányoknak: miután az adókból, a hazai és a külföldi kölcsönökből nem tudták fedezni a hadi kiadásokat, a pénzrontás eszközéhez nyúltak.

A fedezetlen papírpénz-kibocsátás a háború után is folytatódott. Hiszen kellett a pénz az újjáépítésre, támogatást kellett adni az árváknak, az özvegyeknek, a hadirokkantoknak. Olaszországban nem lehetett megspórolni teljesen ezeket a kiadásokat, hiszen robbanásig növekedtek a szociális feszültségek, a politikai pártok meg a szakszervezetek pedig hangosak és harciasak voltak. Ebben a helyzetben a régi liberális eszmék, a liberális gazdasági és

politikai programok alig értek valamit, teljesen hatástalanokká váltak; a liberális kormányzás és a liberális állam tehetetlennek bizonyult a szocialisták, a katolikusok és a fasiszták három irányból érkező nyomásával és támadásával szemben. Mint jól tudjuk, ebből a mindenki-mindenki-elleni küzdelemből végül is a fasizmus került ki győztesen.

Gazdaságpolitika a Marcia su Roma után

1922 őszén, amikor a fekete-ingesei élén Benito Mussolini átvette Olaszországban a kormányzást, Európa győztes országaiban nagyjából már kezdett véget érni a gazdasági depresszió. A nekilendülés hamarosan jó külső feltételeket teremtett az olasz gazdasági számára. Növekedni kezdett az olasz export, a mezőgazdasági is, az ipari is; nőtt a gyárosok, a földbirtokosok és a többi vállalkozó beruházó kedve: összességükben a beruházások az 1922. évi 3,9 milliárd lírától 1925-re 5,0 milliárd lírára növekedtek. Mussolini már megragadta a hatalmat, de a gazdasági, társadalmi és politikai gondok tengerén még egyáltalán nem tudott úrrá lenni, a fasizmus első éveiben tulajdonképpen csak arra volt ereje, hogy megkapaskodjon a kormányrúdba.

A fasiszta kormány gazdaságpolitikájának irányítója az első három évben még a liberális Alberto De Stefani volt; a kormány gazdaságpolitikájára pedig a „zavaros”, „ellentmondásos” jelzők illenek leginkább. De Stefani a maga és a kormány gazdaságpolitikáját „szabadverseny-elvűnek”, liberálisnak definiálta. A liberálisokkal együtt a fasiszták is azt hajtogatták, hogy Olaszországban is meg kell szüntetni, el kell törölni a háború alatt kényszerből hozott intézkedéseket, torzulásokat; le kell építeni az állam túlságosan nagy gazdasági hatalmát és szerepét. (Olaszországban különben is, a nemzetállam késői megereméséből eredően, már a XIX. század második felében is nagy volt az állam szerepe a gazdaságban, az első világháború alatt pedig – más országokhoz hasonló mértékben – tovább növekedett.) Az első Mussolini-kormányok gazdasági miniszterei továbbá azt hangoztatták, hogy költségvetési egyensúlyra kell törekedni, növelni kell az állam bevételeit, csökkenteni a kiadásokat. A gazdaságpolitika szavakban és valójában is lényegében szabadverseny-elvű volt, mégis növekedett az állam szerepe, hiszen – minden liberális jelszó ellenére – a kormány nem tehetette meg, hogy ne dobjon mentőköteleket a háború befejezésével bajba került nagy hadiipari vállalatoknak (például az Ansaldo-nak) vagy a háború alatt az államnak hitelező nagybankoknak (például a Banco di Romának). Vagyis a szabadver-

seny-elvűség hirdetése közben tovább növekedett az állam gazdasági szerepe, tulajdonképpen akkor született meg a részvényekkel rendelkező és vállalkozó olasz állam.

A vámpolitikai pedig eleve nem volt szabadverseny-elvű. Mussolini a hatalomra jutását támogató erők közül a Pó-vidék földbirtokosainak volt leginkább elkötelezve, akik a külföldi versenytársakkal szemben az olasz gabona és cukortermelés védelmét követelték. Mussolini a fasiszta „csaták” sorozatának nyitányaként már 1925-ben meghirdette a „búzacsatát”, amely az olasz gabonatermelés megvédésére hozott védővám intézkedésekkel kezdődött. A fogyasztók pedig berzenkedtek, hiszen a hazai búzából készült, mindennapi nemzeti ételnek számító spagettiért, tésztafélékért és a kenyérért többet kellett fizetniük. Az elégedetlenséket fokozta, hogy ráadásul, a fasiszmus szerencsétlenségére, időközben a világgiacon csökkent a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek ára.

A fasiszta kormányzat számos politikai, gazdasági és szociális gonddal és nehézséggel küzdött az ún. alkotmányos fasizmus időszakában. 1924 második felében a Giacomo Matteotti meggyilkolása nyomán előállt politikai válság hullámai majdnem elsodorták a fasiszta kormányzást. Növekedett a szociális feszültség például annak nyomán is, hogy 1924-től az Egyesült Államok megnehezítette az olaszok bevándorlását. A pénzügyi gondokat pedig a spekuláció növelte. 1925-re ugyanis több európai országban elkezdődött a pénzügyi stabilizáció és az olasz líra kritikus helyzetbe került: 1925-ben az angol font és a líra átváltási aránya 1:155-re, a dollár-líra arány pedig 1:30-ra növekedett. Mussolini 1925 második felétől a diktatúra erősítésével és kiterjesztésével felülkerekedett a politikai válságon. 1926 őszén pedig kihirdették a rendkívüli törvényeket, betiltották a politikai pártokat és a szakszervezeteket: elkezdődött a totális diktatúra korszaka.

A „líra-csata” a „quota novanta”

Az olasz gazdaság súlyos gondjai és nehézségei azonban ettől nem oldódtak meg, bár kétségtelen hogy a politikai teljhatalom megkönnyítette az azokkal való szembenézést. Azt gondolom, hogy elavultnak tekinthetjük azokat az interpretációkat, amelyek szerint 1926-ban azért történt fordulat a fasizmus gazdaságpolitikájában, mert a gyárosok és a bankárok kikövetelték Mussolinótól, hogy végre törlessze már „a hatalomra juttatásához nyújtott kölcsönt”, hogy Giuseppe Volpi azért került De Stefani pénzügyminiszter

helyére, mert Volpi „a nagytőke megbízható embere” volt. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitikai fordulatban, amelynek a „líra-csata” az egyik komponense volt, sokkal összetettebb folyamatokról volt szó: természetesen a fasiszmus és „támogatói” közötti kapcsolatokról is – amelyek azonban nagyon bonyolultak voltak –, de elsősorban a gazdasági és pénzügyi gondokkal való szembenézésről, meg Mussolini személyes küzdelméről is, továbbá a fasiszta szakszervezetek helyének és szerepének kereséséről a rendszeren belül, és sok más kérdéssel.

Volpi abból indult ki, hogy az olasz pénzügyi helyzete rendkívül kritikus. Több egymással összekapcsolódó célkitűzést fogalmazott meg: a költségvetés egyensúlyának megteremtését, a külföldi kölcsönök visszafizetése feltételeinek megteremtését, az export és az import arányának javítását, deflációs pénzügyi politikát, hosszú távon a termelés fellendülésének biztosítását. A külföldi kölcsönök visszafizetésére törekvő felfogása szerint nem zárta ki, sőt igényelte, hogy átmenetileg a lírát további amerikai és angol kölcsönökkel stabilizálják. Továbbá deflációs politikával módosításokat próbált elérni az olasz gazdaság struktúrájában. Volpi lényegében azt a felfogást vallotta, hogy az államnak jelentős szerepet kell vállalni a gazdaságpolitika meghatározásában és alakításában.

Mussolini legalább annyira érezte a pénzügyi helyzet súlyosságát, mint Volpi. „A líra lidércnyomás számomra” – írta a hajdani vetélytársnak, a költő barátának, Gabrielle D’Annunzionak, akivel bizalmas levelezésben állt. A duce talán még realisabban látta a pénzügyi problémákat, mint sok munkatársa. „Józan paraszti eszével” (Mussolini szóhasználat) átlátta, hogy a csupán pénzügyi „trükkökkel” nem lehet megoldani a kérdést, hiszen a líra válsága nyilvánvalóan egy mélyebb, a gazdasági válság megnyilvánulása, s azt is tudta, hogy meg kell oldania ezt a válságot, mielőtt annak a még veszélyesebb, a politikai következményei is jelentkeznek. Mussolini gondolkodásában az is szerepet játszott, hogy érezte, hogy nem térhet ki sokáig a programadás elől sem, el kell kezdenie a „fasiszta építkezést”.

Mussolini és az olasz fasizmus természetéhez tartozott azonban, hogy sohasem volt konkrét, világos, koherens programja. A program, a célok mindig változtak, menet közben alakultak ki. Mussolininak az 1926. augusztus 18-án Pesarában mondott beszédében is elsősorban még csak a helyzet súlyosságának a felismerésére és a megoldásra való elszántságnak a hangsúlyozása történt meg, a ducéra annyira jellemző vehemenciával: „Bejelen-tem, hogy a legnagyobb elszántsággal végig fogjuk harcolni a líra megvédé-

sének csatáját. Itt ezen a téren bejelentem az egész művelt világnak, hogy utolsó csepp vértünkig meg fogjuk védeni a lírát. Soha nem fogjuk engedni, hogy Itália csodálatos népét, amely négy éve hősként és szentként dolgozik, leteperje a líra csődjének gazdasági és erkölcsi székelye. (...) A fasiszta rendszer a vezérétől az utolsó közkatonájáig kész minden szükséges áldozatra. A mi líránkat – amely a nemzet szimbóluma, amely a mi gazdaságunk jelképe, amely a mi fáradságunk, a mi erőfeszítéseink, a mi áldozataink, a mi könnyeink, a mi vérünk szimbóluma – megvédjük és meg fogjuk védeni. (...) A fasiszta rendszer sorsa a líra sorsának alakulásától függ”.

A „líra-csata” nyitányát jelentő beszéd után a fasiszta kormányzat hozzákezdett a líra-stabilizáció részleteinek a kidolgozásához. A stabil líra értékének megállapításánál a duce elsősorban a presztízs- és propaganda szempontokat fogalmazta meg: egyfelől azt hangsúlyozta, hogy lírának legalább olyan értékűnek kell lennie, mint amilyen 1922 őszén, a fasizmus hatalomra jutása idején volt, ez azt jelentette, hogy a fonttal összevetve 90-93 körül kell meghatározni az átváltási arányt; másfelől az a célkitűzés érvényesült, hogy a líra valamivel legyen erősebb a francia franknál. Gyorsan kialakult mind a két szempontot érvényesítő, ugyanakkor könnyen megjegyezhető „quota novanta”, 90 líra legyen egyenlő 1 fonttal arányról szóló döntés. A fasiszta propagandagépezet akkoriban már jól tudta a dolgát: Olaszország és a világ hamarosan a „quota novantától” volt hangos. És az olasz bankok is tették a dolgukat. A londoni pénzpiacon a Mussolini pesarói beszéde utáni napokban erősödni kezdett a líra: 1926 szeptember elsején 1 fontért már csak 148 lírát lehetett vásárolni, szeptember végén 134-et, októberben 118-at, novemberben 115-öt, decemberben 109-et. 1927 elején csöppet elbizonytalanodott a folyamat: januárban 1 font 111 lírát ért, februárban 112-öt, márciustól azonban megint erősödött a líra: az átváltási arány 1 a 107-hez volt, majd április 25-én minden rekordot döntött: 1 fontért csak 85 lírát lehetett venni. A következő hónapokban 1:90, a „quota novanta” körül stabilizálódott az átváltási arány. Végül az 1927. december 21-ei, 2325. sz. törvény intézményesítette a „quota novantát”. Ráadásul újra aranyalapra helyezte a lírát: a törvény 100 líra értékét 7,919 gramm aranyban rögzítette, ennek alapján 1 amerikai dollár 19 lírának, 1 angol font pedig 92,46 lírának felelt meg. A „líra-csata” hivatalosan ezzel véget is ért, a „quota novanta” célkitűzés megvalósult.

Sikeres műtét vagy valami más?

A drasztikus, merev és szerfelett gyors ütemű, líra-stabilizálás szemlélatmást nagy mértékben megnövelte a fasiszta rendszer és a duce presztízsét. A kritikus kortársak és a későbbi elemzők természetesen rámutattak a stabilizáció negatív oldalaira és a hátrányos következményeire is. Ezek az értékelések egybehangzóan megállapítják, hogy Mussolini túlságosan magasan szabta meg a líra értékét; továbbá, hogy a devalvációval pénzügyüket teremtett, nehézséget okozott a kereskedelemben; valamint azt is, hogy ez a pénzügypolitika csökkentette a beruházások ütemét, fenntartotta, sőt növelte a munkanélküliséget és átmenetileg válságjelek is mutatkoznak. Volpi és a duce többi pénzügyi tanácsadója nehezen értette, hogy Mussolini miért annyira makacs, miközben hallották a bankárok és a gyárosok zúgolódását, látták, hogy a földbirtokosok majdnem kétségbeesnek a líra felértékelése miatt. (Persze, akkor még nem ismerték a későbbi „fasiszta tízparancsolat” első pontját, amely szerint „a dúcának mindig igaza van”). Az eredmények azonban végül is igazolták Mussolinin. S hozzá lehet tenni azt is, hogy a siker még a „líra-csatában” elért „győzelemnél” is több volt, hiszen tulajdonképpen az olasz valuta stabilizálását lehet olyan sikeres „sebészeti beavatkozásnak” is tekinteni, amelynek nyomán túljutott az olasz valuta az évek óta húzódo látens válságból eredő instabil állapotban. A történet azonban nem állhat meg csak a gazdasági és pénzügyi szempontok alapján való elemzésnél. Nem elég, ha csak egyetlen lapot olvasunk el azoknak az éveknek az olasz történelemkönyvéből. Mussolini ugyanis nem csupán monetarista eszközökkel vitte győzelemre a „líra-csatát”, hanem sok más eszközt is használt: a siker eléréséhez felhasználta a politika, az ideológia, a propaganda és a nyers erőszak fegyvertárait is, ezek együttes alkalmazásával született a győzelem.

A „quota novanta” elfogadása fejében a tőkések állami kompenzációkat kaptak: adócsökkentést, s ami ennél is fontosabb volt: a bérek tíz, majd újabb tíz, két év alatt összesen 20 százalékkal való leszállítását, amit részben kormány rendelt el, részben a fasiszta szakszervezetek ajánlottak fel, „önként”, „öntudatból”, a munkások nevében. A földbirtokosok is megkapták az állami kompenzációkat, szintén adócsökkentéseket és a bérek tíz-, majd megint tíz százalékkal való letörését. Ráadásul rögzítették a földbérleti díjakat. Talán ennek alapján is nyugodtan állítható: a „líra-csata” terheit elsősorban a munkavállalókra hárították át. Mussolini maga is elismerte, hogy a győzelem nagyon sokba került adolgozó rétegeknek: „Szükséges,

hogy az olaszok tudatában legyenek, és megtudja az egész világ – szónokolt –, hogy az olasz munkások és parasztok elfogadták bérük csökkentését, amit dicsőséges módon mintegy milliárdra tehetünk; így a maguk részéről fényesen hozzájárultak ahhoz, amit a líra-csata megkövetelt.

Mussolini természetesen nem lett volna igazi populista vezető, ha nem ígért volna valamit cserébe az áldozatokért. A kompenzáció az 1927. április 30-án közzétett Carta del Lavoro (a Munkaalkotmány) volt, amelyet oly sok kortárs csodált. A Carta del Lavoro az „osztály-egytütműködés” elve alapján állt; lényegében „elv-gyűjtemény” volt, amely: leszögezte a munkákötelezettséget, a fasiszta szakszervezeteken keresztül megvalósuló érdekvédelmet, az érdekek egyeztetésének szükségességét, a kollektív szerződés alakjában való érdekvérvényesítést, s a panaszos ügye döntőkéül a munkaügyi bíróságot jelölte meg. Ezek – mint tudjuk – a korabeli liberális államokban is általában elfogadott elvek voltak. A Carta del Lavoro-ból hiányzott azonban számos olyan munkavállalói jog, ami a liberális államok gyakorlatában megvolt (a szakszervezetek autonómiaja, pluralizmusa, a sztrájkjog, stb.) Ezt az összehasonlítást azonban a kortársak közül legfeljebb néhány emigráns antifasiszta intellektuál és régi szakszervezeti vezető tette meg, az ő „firkálmányaik” azonban csöppet sem zavarták Mussolinin abban, hogy nagy „szociális törvényhozóként” ünnepltesse magát. A duce akkoriiban még nem is volt teljesen cinikus. A volt szocialista és szindikalista Mussolini kijelentette, hogy a fasiszmus egyelőre átmeneti szakaszban van még: a „szindikalista állam” szakaszában; a szociális gondok igazi megoldása majd csak később válik lehetségessé, a „korporatív állam” fokán, amikor majd „sikerül kiküszöbölni” a „haszonlesőket”, a „rágalmazókat”, és sikerül feljavitani a tömegek minőségét”.

Végző soron azt lehet mondani, hogy Mussolini a „líra-csatával” megerősítette a maga és a rendszer autonómiáját egyfelől a fasiszta szakszervezeti mozgalommal szemben, másfelől a „támogatóival”, a bankárokkal, az erős ipari érdekeltségekkel meg a földbirtokosokkal szemben is. A duce 1928-ban újabb lépéseket tett önállóságának növelésére: módosította a választójogi törvényt, maga döntötte el, hogy hány jelöltet állíthatnak a beígért korporatív állam „törvényhozó szerveibe” munkavállalók és munkaadók. 1928. november 21-én pedig elrendelte az egységes fasiszta szakszervezeti szövetség széttagolását, s helyette hét „nemzeti” szakszervezeti központ kialakítását. Ezzel végképp helyreállította a bizalmat, „a gazdaság kapitányai” (a nagytőke) és önmaga között. A ducának akkor már tulajdonképpen nem volt szüksége a fasiszta szakszervezetekre sem, hiszen a fasiszta szindikalizmus

félelmet keltett a tőkésekben, zavarta a kormányzatnak a tőkével való kapcsolatát és a konszolidálatlanság veszélyét idézte fel a tőkések számára. Az egy milliónál is nagyobb tagságú tömegszervezet Mussolini számára is veszélyt hordozott magában, hiszen könnyen előállhatott volna olyan helyzet, hogy vele szemben is megfogalmaz követeléseket, számon kérhet politikai lépéseket, ráadásul egy ilyen nagy szervezet nehezen is ellenőrizhető. Mussolini különben is a tömegekkel szemben mindig az elitet kedvelte, a közkatonaikkal szemben a kapitányokat.

Érdekes emlékeztetni arra is, hogy Mussolini pénzügyi- és gazdaságpolitikájának alakításakor nem a jóléti, a fogyasztói társadalom képe lebegett a szeme előtt. Nemzetátalakító és megváltó utópiájához nem tartozott hozzá a jólét. Hangsúlyozta ugyan, hogy a jólételemből biztosítani kell a munkának járó diszkrét részt, a munka hozzájárulása elvnek az érvényesítését, de a nép „felemelését” sohasem kötötte össze a jóléttel. Ellenkezőleg, tiltakozott a jólét ellen: a fogyasztói társadalom modelljével a fegyelmezett, engedelmeskedő, áldozatvállaló társadalom képét állította szembe.

Menekülés előre, újabb csatákba

A „líra-csata”, a fasiszta nagy kampányok, a „csaták” az elsők közé tartozott, s mint ilyen, tulajdonképpen még sok vonatkozásban a klasszikus liberális pénzügyi elvek alkalmazását, azoknak a fasiszta, dirigista módszerekkel való kombinálását mutatta. A „líra-csatát” azonban nem lehetett győzelemre vinni önmagában, támogatására újabb „csatákat” kellett kezdeményezni és kibontakoztatni. A fasiszma a „líra-csata” támogatására indított következő „csatáknál” (a talajjavítási, a „bonifikálási csata”, a „falusi-asítási”, a „falusi telepítési” – fasiszta terminussal „ruralizálási” – programjánál, és más a munkanélküliség levezetését célzó „csatákban”) is igénybe vette és felhasználta még a liberális állam régi eszközeit is. Ezek a „csaták” részben a régi közmunkákhoz hasonló programok voltak. A fasiszta és a liberális állami gazdasági kampányai között azonban lényeges eltérések voltak. Egyfelől a nagy közmunkák a liberális államokban sokkal kevesebb propaganda és öntönjenezés kíséretében zajlottak, már csak azért is, mert a liberális elvekkel ellenkezett az államnak a gazdaságba való beavatkozása, másfelől a liberális állam nem fűzött ideológiát az eljárásaihoz. Továbbá az olasz liberális állam közmunkaszervező és egyéb hasonló tevékenysége olyan időszakban jelentkezett, amikor dinamikus fejlődött a gazdaság, a

magán és állami tevékenység kölcsönösen kiegészítette és élénkítette egymást. A fasiszmus esetében mindez sokkal bonyolultabb, a magántőkének a közmunkákban való részvétele például inkább áldozatvállalásként jelentkezett. A fasiszta „csaták” továbbá, bár átmeneti munkaalkalmakat teremtettek, összességükben mégis inkább elvonást jelentettek a gazdasági erőforrásokból.

Néhány megjegyzés a „nagy válságról”

Befejezésül néhány megjegyzést tennék a fasiszta monetarizmus, a fasiszmus és a világgazdasági válság problémáival, a összefüggéseivel kapcsolatosan:

1. 1930-ban Olaszországban már jól láthatók voltak a világgazdasági válság hatásának jelei, a gazdasági helyzet 1931-ben Olaszországban is súlyosabbá vált, az összecroppanás veszélye azonban nem fenyegetett. A válság Olaszországban sohasem öltött olyan drámai méreteket, mint Németországban vagy akár az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában;

2. Mussolini 1931 nyaráig alig tett valamit a válság hatásainak ellenúlyozására. Mindössze tűzoltó munkát végzett, egy-két szörványos esetben. Ugyanakkor latolgatta a masszív állami beavatkozás és a racionalizálás szükségességét;

3. A fasiszta állam 1931 nyarától-őszétől kezd a csődbejutott vállalatok hóna alá nyúlni, főként részvényeik egy részének felvásárlásával nyújt segítséget számukra: akkor születnek az első nagy állami részesedésű vállalatok, bankok, holdingok;

4. Mussolini koncepciója akkoriban: állami beavatkozás igen, rendszeres állami gazdaságpolitika nem.

Romsics Ignác

Az államháztartás szanálása és a pénzügyi stabilizáció Magyarországon az 1920-as években

Az első világháborút követő években Magyarország 20. századi válságainak leg súlyosabbikát élte át. A mezőgazdasági termelés 1919-ben a háború előtti szint alig több mint egyharmada, 1920-ban 50–60 %-a a gyáripari termelés 1920-ban a háború előtti szint 35–40, 1921-ben 50 %-a körül mozgott. A termelés kiesés nagyarányú inflációval járt együtt. 1919. augusztusában 100 magyar korona még 11,6 svájci frankot ért, 1920 júniusában már csak 3,1-et. A gazdaság benuátsága, az alacsony termelési szint és az infláció természetesen nagyfokú munkanélküliséget, valamint a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonalának erős csökkenését vonta maga után. Korabeli számítások, illetve becslések szerint a napszámások életszínvonal 1919 végén mintegy 70, az ipari munkásoké 60–70, a tisztviselőké pedig több mint 80 %-kal volt alacsonyabb, mint az utolsó békeévben. 1919–1920-ban emberek százai élték írtóztatós körülmények között: éhezve, fázva, lábbeli, ruházat és lakás nélkül. Az 1929–30-as és a mostani, az ún. posztkommunista válság véleményünk szerint meg sem közelíti az akkorit, s valószínűleg a II. világháború utáni sem volt olyan mély, mint az 1920-as évekbeli. Ennek okai a jelenlévők körében úgy gondolom jól ismertek; előadásomban ezért csak a kor válságkezelésével, s ezen belül is csak az államháztartás szanálásával és a pénzügyi stabilizációval kívánok foglalkozni.

Az első válságkezelő intézkedések bevezetésére már 1920 tavaszán és nyarán sor került. 1920 márciusában, amikor az önálló magyar pénzügyiség megteremtése érdekében felülbélyegezték az Osztrák-Magyar Bank által kibocsátott bankjegyeket, a kormány inflációellenes lépést is tett: a felülbélyezett pénzmennyiség 50 %-át kényszerkölcsönként visszatartotta és az állami kiadások fedezésére fordította. Néhány hónap múlva ezt az árdragító és a spekulánsok elleni szigorúbb büntetőjogi fellépés követte, amelyet ma a botbüntetés újrabevetéseként tart számon a történelmi köztudat. Mindkét intézkedés tüneti kezelés volt, a probléma gyökereig egyik sem hatolt. Különösen igaz ez az utóbbira, amely alig volt több a közhangulatnak tett gesztusnál. Büntetőjogi intézkedésekkel ugyanis, s ezt a törvény megal-

kotói pontosan tudták, még soha sehol nem sikerült közgazdasági bajokon úrrá lenni.

A válság leküzdésének első komolyan vehető koncepciója az 1920 decemberében megalakult második Teleki-kormány pénzügyminiszterének, Hegedűs Lórántrnak a nevéhez fűződik. Az államháztartás egyensúlyának megteremtése érdekében, amit az infláció megállítása szempontjából elengedhetetlennek tartott, Hegedűs – különböző kisebb jelentőségű intézkedések mellett – rendkívüli vagyonadó, azaz egyszeri nagy vagyonválság kivetését fogadhatta el a parlamenttel. Az 1921. évi XV. tc. minden jelentősebb ingó és ingatlan vagyon dézsmáját előírta, mégpedig olyan módon, hogy az egyes vagyonfajták ötévi jövedelmének megfelelő vagyonrészeket próbált igénybe venni. Ez az egyes vagyonfajták 5–20 %-ának megfelelő értékeket jelentett.

1921 nyaráig úgy tűnt, hogy az önerőre, a belső erőforrásokra támaszkodó stabilizáció sikeres lesz. A kiadásokat sikerült visszafogni, a bevételeket pedig növelni. Ennek megfelelően 1920 decembere és 1921 júniusa között a korona zürichi árfolyama csaknem 100 százalékkal emelkedett. Az átmeneti eredményeket azonban nem sikerült stabilizálni. A nyár közepétől a korona értéke ismét csökkenni kezdett, s szeptemberben már alacsonyabban jegyezték, mint az elmúlt év végén.

A kudarc számos oka közül kettőt emelünk ki. Egyrészt azt, hogy az inflációs viszonyok miatt a papírkoronában befolyt összegek gyorsan értéküket veszítették. Másrészt pedig azt, hogy a felduzzadt köztisztviselői állomány fizetése, a félmillió menekült letelepítése, az ellátatlan lakosság élelmezése és a hadseregszervezés költségei miatt néhány hónapnál tovább a kormány képtelen volt tartani magát a Hegedűs által előírt redukált költségvetéshez. Másként fogalmazva: a költségvetési egyensúly követelményeinek és a társadalmi-politikai feszültségek pillanatnyi kezelésének konfliktusával szembeütközve a kormány általában az utóbbi javára döntött.

Az újrakezdődő inflációt érzékelve 1921 júliusában az új kormányfő, Bethlen István, az ezer holdon felüli nagybirtokok vagyonválságából kizáródott közel 500 ezer kat. hold föld külföldi kölcsön céljára történő igénybevitelét fontolgatta. Ez azonban – egyéb problémákra most nem is utalva – ismét ütközött volna a kormányzat egyik alapvető társadalmi és politikai célkitűzésével: a parasztság, az egyszerű falusi és mezővárosi lakosság lecsendesítésével, azaz a földreformmal. Ha eladják a földet külföldi érdekeltségeknek, akkor lehet ugyan, hogy az állami költségvetés egyensúlya helyreáll, a kialakulóban lévő politikai egyensúly viszont biztos, hogy felborul.

A kormányzat ezért végül úgy döntött, hogy a vagyonválság-földeket teljes egészében szétosztják a parasztok között.

Az önerőre alapozott stabilizációs terv összeomlását követő hónapokban megerősödött az a nézet, hogy az államháztartás egyensúlyát külföldi támogatással, illetve külföldi tőke bevonásával célszerű elérni. Erre azonban – tekintettel a háborús veszteségekre váró jövétteli fizetések rendezetlensége miatt – elfogadható feltételek mellett egyelőre nem lehetett számítani. Kállay Tibor, a kormány új pénzügyminisztere ezért eleinte Hegedűshöz hasonlóan belső eszközökkel próbálta a költségvetési deficitet megszüntetni, vagy legalábbis mérsékelni. 1922 nyarára ennek érdekében átfogó adóreformot dolgozott ki. Ennek lényege az addigi adóterhek jelentős növelése volt. Az új adórendszer – bár egyes adófajták progresszivitását nem lehet elvitatni – elsősorban a társadalom alsó és középső rétegeit sújtotta. A kisfizetéseük 1 % körüli általános kereseti adója például jövedelemarányosan nézve sokkal nagyobb terhet jelentett, mint a havi 2 ezer aranykoronán felüli fizetéseket sújtó 7,5 %-os adókulcs. Jólval differenciáltabb, 1-től 44 %-ig terjedő kulcs szerint adóztatták meg a jövedelmeket általában, miközben a házadó méltoskák kizárólag az ingatlan helyétől – Budapest, város és egyéb – függött, s nagyságától, értékétől egyáltalán nem.

A kormány kiadásainak lefaragása érdekében az adóreform bevezetésével egyidejűleg 11 ezerral (209 ezerről 198 ezerre) csökkentették az állami alkalmazottak irracionálisan magas számát. Ez volt az ún. első B-listázás, amelyet a későbbiekben még két másik követett. Mindezek eredményeként a korona romlásának üteme 1922-ben átmenetileg ismét lassult. De csak átmenetileg. 1922 végétől ezért Bethlen pénzügyminiszterével együtt egy nagyobb összegű külföldi államkölcsön megszerzésére, és ezzel összefüggésben a jövétteli terhek minimalizálására összpontosította energiáit.

Körültekintő diplomáciai előkészítés után a Bethlen-kormány 1923 tavaszán jelentette be igényét 6–700 millió aranykorona összegű nemzetközi (népszövetségi) kölcsönre. Fedezetként a magyar állam bevételi forrásait ajánlotta fel. Hosszas alkudozás után, 1924 elején a Népszövetség végül a kért összegnek felét, 307 millió aranykoronát szavazott meg. Az államháztartás szanálásának és a korona stabilizálásának tervét a magyar nemzetgyűlés 1924. április 18-án fogadta el. Magának a népszövetségi kölcsönnek a kibocsátása, s ezzel a pénzügyi stabilizáció 1924. június 26-án vette kezdetét. Ezt megelőzően a kormány megszüntette kiadásainak papírpénzkibocsátással történő fedezését, s felállították a Magyar Nemzeti Bankot, amely a továbbiakban a bankjegykibocsátás kizárólagos jogával rendelkezett. Formai-

lag teljesen független volt az államtól; 30 milliós alaptőkéjét magáncégek jegyezték. A korona egyelőre még forgalomban maradt, az új pénznemet, a pengőt, csak 1927. január 1-jével vezették be.

Az állami költségvetés tartós egyensúlyának biztosítása érdekében a szanalási törvény nemcsak a nemzetközi kölcsön két és fél éven át folyósítandó részleteivel számolt, hanem a Népszövetség kötelező erejű ajánlásainak megfelelően előíranyozta az állami bevételek további növelését és az állami alkalmazottak létszámának újabb csökkenését is.

Az 1920–22-ben kialakított adórendszer további „tökéletesítése” következtében a fejenkénti adóteher az 1920-as évek közepén „nominálisan” mintegy 65 %-kal múlta felül az 1912-es szintet. Az árvaltozások és beszámítva ez ténylegesen körülbelül 30 %-os emelkedésnek felelt meg. Bár a legtöbb adónem esetében továbbra is érvényesült bizonyos progresszivitás, egészében véve ez az adórendszer az alsóbb néprétegeket mégis sokkal jobban sújtotta, mint a középosztályt vagy a felső tízezeteket. Matolcsy Mátyás néhány évvel későbbi, de arányaiban a húszas évek második felére is érvényes számításai szerint az össznépszerűsség mintegy 81 %-át kitevő munkások, kisiparosok, kiskereskedők és 100 holdon aluli parasztgazdaságok az összes adóteher 38 %-át, az ún. középosztály mintegy másfél milliós tömbje (18 %) 41 %-át, s a felső 50 ezer (0,6 %), azaz a nagybirtokosok és a nagypolgárok 21 %-át fizették. Az 1927-től érvényes új pénzben számítva az egy főre eső adóteher eszerint az első kategóriában 52, a másodikban 264, a harmadikban 3990 pengőt tett ki. Összevetve az igen eltérő jövedelmi viszonyokat, ez azt jelentette, hogy az első kategóriához tartozó kisemberek átlagos keresetük 21 %-át, a középosztálybeliek fizetésük 28 %-át, a föld és a pénz arisztokratái pedig jövedelmük 26 %-át fizették be az államkasszába. Jövedelemarányosan tehát csak az első és a második kategória között érvényesült valamelyes progresszivitás. A második és a harmadik között viszont már 10 %-os depresszió lépett fel.

Az állami alkalmazottak létszámát két lépcsőben – 1924-ben és 1925-ben – újabb 35 ezer fővel csökkentették. A közalkalmazottak létszáma így 1925–26-ra 150–160 ezer fő körül stabilizálódott, ami a háború előtti létszám mintegy felének felelt meg. Ez 5 %-kal volt több annál, mint amit a Népszövetség szakemberei a trianoni Magyarország számára indokoltnak és pénzügyileg még elviselhetőnek gondoltak (45 %). Az 1922 és 1925 között elbocsátott vagy nyugdíjazott 60 ezer fő költségmegtakarító hatását jelentősen csökkentette, hogy – részben a természetes előregedés, részben a menekültek beáramlása miatt – az állami nyugdíjasok száma ugyanezekben az

években kb. 70 %-kal (az 1913-as 63 ezerrel 1926-ra 101 ezerre) emelkedett. A költségvetés személyi kiadásainak összege így – annak ellenére, hogy 1924. július 1-től a nyugdíjakat egységesen 40 %-kal csökkentették, s a közalkalmazottai fizetések 1924–25-ben még mindig csak az 1914-es szint 36–72 %-a között mozogtak – csak kismértékben mérséklődött. Ez a tétel az egész költségvetésnek a háború előtt 28 %-át, az 1920-as évek elején 60–66 %-át, 1926-ban pedig 50 %-át tette ki.

A megemelt összegű és az infláció megszűnésével értékállóvá váló adók, a létszámcsoökkentések, valamint a népszövetségi kölcsön segítségével 1925-től 1929-ig az állami költségvetés minden évben jelentős, éves átlagban közel 200 millió pengős bevételi többlettel zárt. Ennek nagyobb részét a kormány beruházásokra fordította. Kisebb részét viszont a közalkalmazottai, s ezen belül elsősorban a köztisztviselői fizetések emelésére használta fel. 1927-től a közalkalmazottak alsó kategóriái 1913-as béreik 100–110 %-át, a középkategóriák mintegy 80 %-át, az államtitkárok és miniszterek pedig régi béreik 70 %-át kapták. Reálkeresetük ezzel összességében nemcsak elérte, hanem szerény mértékben meg is haladta a háború előtti. A közalkalmazotti réteg odaadása a kormányzat által megfogalmazott célok iránt ezt követően érezhetően megnőtt, s ez kisebb megingásoktól eltekintve lényegében a második világháború végéig így maradt.

Az államháztartás szanalása és a pénzügyi stabilizáció az első világháború utáni válság kezelésének és a gazdaság fellendítésének természetesen csak egy, noha igen fontos eleme volt, amelyhez több más is társult. Mindezek együttesen segítették elő, hogy az 1929–33-as gazdasági világválság elsőstéjére a mezőgazdasági termelés elérte, az ipari termelés pedig mintegy 12 %-kal fölül is múlta a háború előtti szintet. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem – a különböző számítások szerint – 1928–29-re 1920–21-hez képest 35–40 %-kal, 1913-hoz képest pedig 10–15 %-kal növekedett. Ez azt jelentette, hogy a 20. század első felében Magyarország ekkor jutott legközelebb az európai átlaghoz – mindössze 26 % körüli értékkel maradván aától. Számításba véve az 1920–21-es állapotokat talán nem nagy túlzás azt állítani, hogy ez egy kisebb fajta gazdasági csoda volt és megfelelt a környező országok növekedési ütemének.

„Napjaink társadalma és a kommunitarizmus' Megjegyzések a Rawls és a MacIntyre közötti vitához”

A napisajtótól kezdve a törvényhozásig, a háziasszonyok számításaitól kezdve az állami költségvetés tételeinek tárgyalásáig nap mint nap találkozunk olyan gondolatokkal, mint a következők: „Azért güröcölünk éveken keresztül, hogy felépítsük a házunkat, megvegyük az autót stb.-t. Hogy jönnek ahhoz, hogy az adó emelésével (vagy új adó bevezetésével) megnehezítsék, sőt veszélybe sodorják birtoklásukat?! Ez igazságtalanság!

A következő típusú gondolatmenetek sem ritkák: „De sok embernek van drága autója, a feleségének perzsabundája, ékszere, a házának kertjében szümedence! Ez önmagában, ha indokolt, nem baj, de az már igen, hogy nem törődnek azzal, hogy másnak a gyereke még az ebédet sem tudja befizetni a napköziben és már nem remélheti, hogy lakáshoz jusson. Ez igazságtalanság! Kellene valamit tenni, hogy a leginkább rászoruló helyzetű javuljon.”

E két megfogalmazás az igazságosság kétféle felfogását fejezi ki. Az első legtisztább, elméleti formája Nozick¹, „jogosultságelmélete”: Eszerint an-

¹ A kommunitarizmus olyan politikai és etikai elmélet, amely abból indul ki, hogy az egyén morális lényként és politikai aktorként csak egy közösség keretén belül tud kibontakozni és fejlődni. Képviselői Anszotielész, illetve Hegel tekintik legjelentősebb elődeiknek. Az elmélet jelenleg két befolyásos liberális irányzatnak, a haszonelvűségnek és a kantianizmusnak a kritikájaként jelentkezik. A haszonelvűséget első sorban bírálja, mert szerinte az a racionalitást a költség/haszon számítás instrumentális számítására redukálja, a cselekvő egyént pedig a hasznosság maximalizációjának tekinti.

A kantianizmusra pedig – és Rawls is ide tartozik – azért kritizálja, mert szerinte az a racionalitást pusztán formális jellegű eljárás jellegű fogalmakkal definiálja és elvonatkoztat a cselekvő társadalmi, politikai és történelmi kontextusától.

A kommunitarizmus a racionalitásnak erőteljesen tartalmi jellegét hangsúlyozza, a cselekvő pedig mindkét konkrét történelmi, társadalmi, politikai és morális kontextusban ábrázolja. Számára e tekintetben a közösségi célok és a közösséghez való kötődés az egyén cselekvésének alkotóelemei.

A liberális politikai és etikai elméletek kritikáját négy téma köré koncentrálja: a) az egyéni tudat (self), b) a közösség, c) a disztributív igazságosság liberális koncepciója, valamint d) az igazságosságnak és a jognak az (etikai) jóval szembeni elsőbbségét állító liberális felfogás.

Az ezen irányzat közé tartozó jelentősebb gondolkodók: Alasdair MacIntyre, Michael Sandel, Charles Taylor, Roberto Unger, Michael Walzer.

Alasdair MacIntyre „After Virtue” című munkája. 2. kiadás, London, Duckworth, 1985 a kommunitarizmus legnagyobb hatású alapműve.

² Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, New York, Basic Books, 1974.

nak, hogy jogosan jussunk egy tárgy birtokába, és így fel legyünk jogosítva arra, hogy a tulajdonunk legyen, kétféle módja van: 1. a mások tulajdonában még nem lévő tárgy eredeti megszerzése: például találók egy csigát a mindenki által használt tengerparton és elteszem. Ez az igazságos tulajdonszerzés egyik módja. 2. Ha egy eredetileg megszerzett tárgy tulajdonát igazságos módon ruházzák át valakire. Például eladom, vagy elajándékozom az így talált csigát. És így tovább.

A második álláspont Rawls koncepciójához áll közel, amely azt a társadalmat tartja igazságosnak, amelyben a legjobban rászoruló helyzetbe jutni a legnagyobb mértékben.³

Rawls kiindulópontja egy olyan hipotetikus pozíció, amelyet „eredeti pozíció”-nak nevez. Ez a „társadalmi szerződés” – elméletek egy változata. (Korábbi képviselői közül mindenképpen megemlítendő Immanuel Kant, aki ezt az elméleti modellt éppúgy hipotézisnek tekintette, mint Rawls.)⁴

Rawls szerint ebből kiindulva létre lehet hozni „egy eljárást, úgy, hogy bármely elv, amelyben (a szerződő felek) megegyeznek, igazságos lesz. A cél az, hogy az igazságosság tiszta, eljárás jellegű (procedural) fogalmát használjuk az elmélet alapjaként... Most ahhoz, hogy ezt megvalósítsam, feltételezem, hogy a felek a tudatlanság fátyla mögött vannak. Nem tudják, hogy a különböző alternatívák miként hatnak az ő konkrét helyzetükre, és arra kényszerülnek, hogy az elveket kizárólag általános megfontolások alapján értékeljék”.⁵

Tehát tudatosan elvonatkoztat a társadalmi igazságosság elveiben megálapodó felek társadalmi helyzetétől: Ennek a konstrukciónak a szemléiben mondja, hogy a felek „egyike sem ismeri a társadalomban elfoglalt helyzetét, osztályhelyzetét vagy társadalmi státuszát, nem ismeri azt sem, hogy a természetes adottságokból és képességekből milyen rész jutott számára. Nem ismeri intelligenciájának és fizikai erejének és hasonló jellemzőinek mértékét... Feltételezem, hogy nem ismerik saját társadalmuk sajátos feltételeit. Az eredeti pozícióban lévő személyek arról sem rendelkeznek információval, hogy melyik nemzedékhez tartoznak”.⁶

Ennek a „tudatlanná tételnek” az oka a következő: „A tudás ezen jelentős mérvű korlátozásai részben azért helyénvalóak, mert a társadalmi igazságos-

ság kérdései a nemzedékek között, valamint az egyes nemzedékeken belül merülnek fel: például a tőke megakartatásának helyes mértéké... Ezekben az esetekben tehát a felek azért nem tudhatnak azokról az esetleges tényekről, amelyek egymással szembeállítják őket, hogy az eredeti pozíció eszméje megvalósuljon. Olyan elveket kell választaniuk, melyeknek következményeivel készek együttélni, bármelyik nemzedékhez tartozzanak is.

Amennyiben lehetséges, akkor az egyedüli konkrét tény, amit a felek tudnak, az az, hogy társadalmuk alá van vetve az igazságosság körülményeinek és mindannak, ami ezzel együttjár.”

Ehhez hozzá kell tennem azt, hogy ilyen típusú ismerethiány mellett a felek olyan módon állapodnak meg az igazságosság elveiben, hogy azt még a legrosszabb helyzetben lévő is elfogadják. Hiszen ez esetben a felek akár a legrosszabb helyzetben is lehetnek.

De Rawls felteszi azt is, hogy ebben a helyzetben a felek „ismerik a társadalomra vonatkozó általános tényeket. Ismerik a politikát és a gazdasági elmélet elveit, ismerik a társadalmi szervezet alapjait és a pszichológia törvényeit. A felek feltehetőleg valóban ismernek minden olyan általános tényt, amely kihat az igazságosság elveinek megválasztására”.⁸

Az igazságosság elvei az intézmények tekintetében szerinte a következők:

„Első Elv: Minden egyes személynek egyenlő joga van az egyenlő alapvető szabadságoknak (liberties) a lehető legkiterjedtebb teljes rendszerére, amely összeegyeztethető a szabadság hasonló, mindenki számára rendelkezésre álló rendszerével. Második Elv: A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok (a) a helyes megakartatás elvével összhangban a leghátrányosabb helyzetben lévőnek a lehető legnagyobb előnnyel szolgáljanak és (b) olyan hivatalokhoz illetve olyan pozíciókhoz kapcsolódjanak, melyeket a tisztességes esélyegyenlőség feltétele mellett mindenki elláthat, illetve betölthet.”

Ehhez kapcsolódik a két prioritási szabály. Az első a szabadságé, ami szerint: „szabadság csak szabadság érdekében korlátozható”.

A második az igazságosságnak a hatékonysággal és a jóléttel szembeni prioritását (elsőbbségét) mondja ki.¹⁰

Az igazságosság általános jellegzetességét pedig a következőkben foglalja össze: „Az elsődleges társadalmi javak összességét – a szabadságokat és esélyeket, a jövedelmet és a gazdaságot, továbbá önbecsülésünk alapjait –

3 Ez a kis modellt Alasdair MacIntyre *After Virtue* című művének 17. fejezetéből kölcsönöztem. Lásd: Alasdair MacIntyre: *After Virtue*. 17. fejezet. 2. kiadás, London, Duckworth, 1985.

4 Immanuel Kant: *A jogtan metafizikai alapelvei* 47 § in: I. K.: *Az erkölcsök metafizikájának alapelvei*. 5. A gyakorlati ész kritikája / Az erkölcsök metafizikája, Budapest, Gondolat, 1991 p. 420.

5 John Rawls: *A Theory of Justice*, Oxford, Oxford University Press, 1971, p. 136–137.

6 i.m.p. 137.

7 i.m.p. 137.

8 Uo.

9 i.m.p. 302.

10 Uo.

egyenlően kell elosztani, kivéve ha ezen javak valamelyikének, vagy mind-egyikének egyenlőtlen elosztása a legkedvezőtlenebb helyzetben lévők előnyére szolgál.¹¹

De Rawls egalitarianizmusa nem téveszthető össze azokkal, akik az igazságosságot abban vélik megtalálni, hogy a javakat a (morális) érdem alapján kell elosztani: „Van egy olyan irányzat a köztudatban, amely azt képzei, hogy a jövedelmet és a gazdaságot, és általában az élet jó dolgait a morális érdemnek megfelelően kell elosztani... Bár elismerik, hogy ezt az ideált sohasem lehet teljes mértékben megvalósítani, (szerintük) ez a disztributív (osztó) igazságosság helyes koncepciója... és a társadalomnak törekednie kell megvalósítására, amennyiben azt a körülmények megengedik.

Az igazságosság korrektségként (fairness) való felfogása elveti ezt a koncepciót. Ilyen elvet nem választanának az eredeti pozícióban. Úgy tűnik, hogy ebben a helyzetben nincs mód a szükséges kritérium definiálására.”¹²

Rawls szerint ezzel függ össze az is, hogy „Az igazságosság elvei, amelyek szabályozzák az alapvető struktúrákat és specifikálják az egyének alapvető kötelességeit és kötelezettségeit, nem említik a morális érdemet és nincs olyan tendencia, hogy az elosztásra kerülő javakból való részesedés megfeleljen neki.”

Majd ráter egy konkrét gazdasági példára: „Például egy kompetitív gazdaság a bérek megállapítása során fontosnak tartja az (eredményhez való) hozzájárulás szabályát. De amint láttuk, valakinek az (eredményhez történő) (a határtermelőkenységen mért) hozzájárulása a kereslettel és a kínálattal függ. Biztos, hogy az egyének morális értéke nem változik annak megfelelően, hogy hányan kínálnak hasonló képzettséget (a munkaerőpiacra), vagy hogy történetesen hányan igénylik azt, amit meg tud termelni.”¹³

MacIntyre abból indul ki, hogy Rawls (akárcsak Nozick) azzal az igény-nel lép fel, hogy olyan racionális elveket nyújt, amelyek egymással küzdő ellentétes érdekű felek számára szolgáltatnak közös hivatkozási alapot.¹⁴

Az eredeti pozíciót, illetve az abból levont következtetéseket Rawlszal ellentétben nem tartja univerzális érvényűnek. Itt azt hiszem, hogy félreérti Rawlst: ez a modell ugyanis elvontsága miatt vagy univerzális érvényű, vagy egyáltalán nem érvényes.

MacIntyre szerint Rawls egyfajta, a szükségletek vonatkozásában megfo-

galmazott egyenlőség-elvet tesz elsőlegessé: „A közösség legrosszabb helyzetben lévő tagjaira vonatkozó koncepciója azoknak a koncepciója, akik a legnagyobb szükségetet szenvedik a jövedelem, a gazdaság és más javak tekintetében.... Rawls számára lényegtelen az, hogy miként jutottak súlyos szükséghelyzetbe azok, akik most ilyen helyzetben vannak. Az igazságosságot a jelenlegi elosztási módok dolgává tette, amelyek számára a múlt irreleváns. Eszerint tehát Rawls szemlélete történelmietlen, amely a probléma tekintetében fontos tényeket és folyamatokat nyilvánít irrelevánssá.

De a legsúlyosabb érve Rawls ellen az, hogy szerinte Rawls az igazságosságra (vagy igazságtalanságra) vonatkozó igények sorában nem ad helyt az érdemnek. Nem fogadja el Rawls fentebb idézett vonatkozó érveit, de nem is cáfolja közvetlenül azokat. Inkább a mögötte lévő társadalomfelfogást elemzi. MacIntyre szerint a) Rawls számára a társadalom egyénekből áll, akinek mindegyike saját érdekekkel bír. S akik aztán összejönnek, hogy megfogalmazzák az életre vonatkozó közös szabályokat. b) Az itt fennálló korlátok kizárólag az okos racionalizmus korlátai. c) Az egyén elsőlegesen számíthat, a társadalom pedig másodlagosnak. d) Ennek megfelelően állapítja meg MacIntyre, hogy Rawlsnál „az egyének érdekeinek identifikációja elsőlegesen a közöttük lévő erkölcsi kötelekekhez képest és függetlenül azoktól.

De már láttuk, hogy az érdem fogalma csak egy olyan közösség kontextusában otthonos, amelynek elsőleges köteleke az egyén és a közösség javának közös felfogása és ahol az egyének elsőleges érdekeiket ezekre a javakra vonatkoztatva azonosítják. Rawls kifejezetten koncepciója elfőltétel-évé teszi azt, hogy a másokkal való egyetértés hiányát kell elvárnunk abban a tekintetben, hogy mi a jó élet. Ezért (szerinte) az igazságosság elveinek általunk történő megfogalmazásából esetleg adódó minden erre vonatkozó elképzelést ki kell zárunk. Csak azon jó dolgokat (goods) vehetjük tekintetbe, amelyeket mindenki ilyennek tekint, bármi is legyen a jó életről kialakított felfogása.” e) Bár Rawlsnak vannak realiztikus felismerései, amennyiben leírja a társadalom felszínén meglévő individualizmust, a közösségek problematikus helyzetét, de a társadalmi szerződés alapján véve individualista felfogása azzal a következménnyel jár, hogy nézetei „kizárják az emberi közösség olyan felfogását, amelyben az érdem fogalma a közös javakra törekvő közösség közös feladataihoz történő hozzájárulás tekintetében az erényre és az igazságtalanságra vonatkozó ítéletek alapjául szolgálhat.” f) MacIntyre szerint az eredeti pozíció által modellált helyzet nem felel meg az alapvető morális értékekre vonatkozó megegyezés kultúrában található hiá-

11 i.m.p. 303.

12 i.m.p. 310-311.

13 i.m.p. 311.

14 A MacIntyre-ra való további hivatkozások helye: Alasdair MacIntyre: *After Virtue*, London, Duckworth, 1985, pp. 246-255.

nyának, melyből az következik, hogy Rawlsszal ellentétben „társadalmunk nem remélheti, hogy morális konszenzusra jut”. g) Ezért úgy véli, hogy „egy pluralista politikai retorikának az a funkciója, hogy elrejtse konfliktusaink mélységét.” h) Mindehhez járul még, hogy szerinte az USA Legfelső Bírósága több esetben „a békecsináló vagy békefenntartó csapattest szerepét játszotta, amikor a konfliktusok zsákutcáján vezető úton keresztül tárgyalta magát, nem hivatkozott közös morális alapelveinkre. Mert társadalmunk, mint egész, nem rendelkezik ilyenekkel. Amit ez kifejez, az az, hogy a modern politika nem lehet az igazi konszenzus dolga. A modern politika más, nem háborús eszközökkel vívott polgárháború.”

MacIntyre bírálata a tekintetben, hogy Rawls figyelmen kívül hagyja a közösséget, nem állja meg a helyét. Hiszen Rawlsnál éppen a konszenzus szabályainak keresése során szerepel ez a fogalom: „Ismétlem, hogy azon feltételek összessége, melyek az eredeti helyzet fogalmában testesül meg, nincs magyarázat nélkül. Lehetséges megmaradni annál, hogy ezek a következmények ésszerűek, és annál, hogy összekapcsoljuk ezeket a morális elvek céljával, valamint a közösség számláinak kialakításában játszott szerepükkel...”

És most láthatjuk, hogy a nyilvánosság oly módon magyarázható, mint ami biztosítja, hogy az igazolás folyamata (bizonyos határok között) előre nem látott hatások nélkül teljes mértékben elvégezhető. Mert a nyilvánosság megengedi, hogy mindenki az összes többi ember előtt önmegsemmisítő, vagy egyéb zavaró következmények nélkül igazolja viselkedését (amikor viselkedése igazolható).

Ha komolyan vesszük a társadalmi társulás (unió) gondolatát és a társadalomnak, mint az ilyen társulások társadalmi uniójának a fogalmát, akkor a nyilvánosság bizonyára természetes feltétel.

Ez segítséget nyújt annak biztosításához, hogy egy jólrendezett társadalom olyan értelemben legyen tevékenység, hogy tagjai igazodnak egymáshoz és ismerik egymást, úgy, hogy ugyanahhoz a szabályozási koncepcióhoz igazodnak. És mindenki oly módon osztozik az összesség törekvéseiből származó javakban, hogy tudják róla, hogy egyetért ezzel a móddal.

A társadalom alapelveinek kölcsönös elismerése tekintetében nem megoszott.”¹⁵

Persze Rawls tisztában van a társadalomban meglévő véleménykülönbségekkel. Ezért ezt a feltevést túl erősnek tekinti. Ezért szerinte „Lehetséges, hogy a valóságban a polgárok igazságosságra vonatkozó felfogásában jelen-

tős különbségek legyenek, feltéve, hogy ezek hasonló politikai ítéletekhez vezetnek. És ez lehetséges, mert különböző premisszákból lehet ugyanazt a következtetést levonni. Ebben az esetben olyan konszenzus létezik, amelyet inkább részlegesen átfedő, mint szigorú konszenzussal nevezhetünk... Természetesen ennek az átfedésnek nem kell tökéletesnek lennie. Elég, ha a kölcsönösség egyik feltételét kielégíti.

Mindkét félnek azt kell vélnie, hogy bár az igazságosságra vonatkozó fogalmaik jelentősen különböznek, nézeteik a szóbanforgó helyzetben ugyanazt a megítélést támasztják alá. És így lenne még akkor is, ha pozícióikat felcserélnék.”¹⁶

MacIntyre bírálata tehát nem tekinthető megalapozottnak: Rawls ugyanis elméletében számotvet a társadalommal, mint közösséggel, de az erények és így az érdem szerepét a modern piacgazdaságra mint realitásra vonatkoztatva határozza meg. Erről azonban MacIntyre nem szól, csak azokat a helyeket említi, amelyek az ő (egyoldalú) értelmezését támasztják alá.

Ugyanígy Rawls szerint még a (majdnem) igazságos társadalomban is csak korlátozott konszenzus érhető el az igazságosság alapelveinek tekintetében. Rawls a 90-es években látja, hogy korábban a lehetséges konszenzus feltételeinek keresése során nem volt eléggé realiztikus az ellentétek kibékítésének megítélésében: „Az ésszerű, de összeegyeztethetetlen tanítások pluralitásának ténye – az ésszerű pluralizmus – mutatja, hogy a ...jólrendezett társadalom eszméje, úgy, ahogy azt az „Igazságosság elmélete”-ben használtam, nem realiztikus. Ez azért van így, mert az előrelátható legkedvezőbb feltételek mellett sem egyeztethető össze saját elveinek megvalósításával.”¹⁷

További hiányossága volt fenti művének, hogy „nem különböztette meg a morálfilozófiát a politikai filozófiától.”¹⁸

Ő maga a következőképpen jellemezte korábbi álláspontját: „A jólrendezett társadalom lényeges sajátossága – ez az a társadalom, melyhez az igazságosság mint korrektség elve társul –, hogy valamennyi polgára ezt a nézetet azon az alapon hagyja jóvá, amelyet most átfogó filozófiai tanításnak nevezek.”¹⁹

Ez a korábbi nézetét Rawls már meghaladta. Ma abból indul ki, hogy a modern demokratikus társadalmat nem egyszerűen pluralizmus, hanem olyan átfogó filozófiai, vallási, morális tanítások pluralizmusa jellemzi, melyek összeegyeztethetetlenek, de ésszerűek.

16 i.m.pp. 387–388.

17 John Rawls: *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press, 1993 p.xvii

18 i.m.p. xv

19 i.m.p. xvi

15 John Rawls: *A Theory of Justice*, Oxford, Oxford University Press, (1971) 1973, p. 582.

Nem várható, hogy belátható időn belül valamelyiket is mindenki, vagy majdnem mindenki elfogadja. Ezért „A politikai liberalizmus azt is feltételezi, hogy egy ésszerű általános tanítás nem veti el egy demokratikus politikai rendszer lényegi sajátosságait. Természetesen egy társadalom tartalmazhat olyan általános doktrínákat, melyek ésszerűtlenek és irracionálisak, sőt örültségek. A ő esetükben a probléma az, hogy olyan korlátok közé szorítsuk azokat, hogy ne ássák alá a társadalom egységét és igazságosságát.”²⁰

Ennek megfelelően fogalmazza meg a politikai liberalizmus problémáját: „Hogyan lehetséges, hogy egymáshoz való viszonyuk súlyos ellentéteket hordozó, de mégis ésszerű általános elméletek léteznek együtt és mind egyetért a demokratikus rendszer politikai koncepciójával?... Ezek azok a kérdések, melyekre egyebek között megpróbál választ adni a politikai liberalizmus.”²¹

Mindebből adódik, hogy a jólrendezett társadalom fogalmát is átalakítja, ami most már „sem nem közösség, sem nem ... társulás.”²²

Ennek oka az, hogy ezt a társadalmat már nem egyesíti semmiféle általános tanítás, mint ahogy az egyházat, annak közösségét egy vallási tan egye-síti.

Most már lehet mondani – és nem úgy, mint ahogy azt MacIntyre más, korábbi művekkel kapcsolatban állította –, hogy Rawls a jólrendezett demokratikus társadalom fogalmából kizárja a közösséget.

Végezetül meg kell említenem, hogy Rawls liberalizmusa lényegesen különbözik Hayek és Milton Friedman nézeteitől, akik feleslegesnek és károsnak tartanak minden olyan állami tevékenységet, amely a társadalmi igazságosság megteremtésére irányul.²³

Adam Smith-re hivatkoznak, akinek „láthatatlan kéz” koncepciója két dolgot állított:

1. A piacot (a tökéletes verseny feltételei között) egy „láthatatlan kéz” a kereslet és kínálat egyfajta egyensúlyához vezeti. Mai szóhasználatnál ez az erőforrások egyfajta „allokációs hatékonyságát” eredményezi. Ez a Pareto hatékonyság, amely a következő: „...a rendszer egésze hatékony abban az értelemben, hogy 'senki sem kerülhet kedvezőbb helyzetbe anélkül, hogy ez ne lenne sérelmes valaki más számára.’”²⁴

²⁰ i.m.pp. xvi-xvii

²¹ i.m.p. xviii

²² i.m.p. 40

²³ Lásd erre Milton Friedman: *Kapitalizmus és szabadság*. Budapesti Akadémiai, 1996, valamint Friedrich August Hayek: *The Constitution of Liberty*. London and Henley, Routledge és Kegan Paul, 1976.

²⁴ Paul A. Samuelson/William D. Nordhaus: *Közgazdaságtan III. k.* Budapesti, Közgazdasági és Jogi, 1990. p. 965.

Smith második állítása eleketintben:

2. „egy láthatatlan kéz az önző módon saját érdekeit követő egyéneket sikeresen vezeti a „közérdek” előmozdítása felé – aholis a közérdek úgy definiálható, mint amely a jövedelem és a tulajdon erkölcsileg igazságos elosztását foglalja magába.”²⁵

Az első állítást Smith nem tudta bizonyítani. Csak a huszadik század második felében sikerült bizonyítani azt, hogy egy kompetitív gazdasági rendszerben lehetséges az egyensúly.²⁶

Ami a második állítást illeti, Samuelson a következőket állapítja meg: Adam Smith ezt „jogtalanul állította... Smith semmi ilyesmit nem bizonyított be, mint ahogy 1776 óta más közgazdász sem.”²⁷

Ennek okát pedig Samuelson a következőkben foglalja össze:

„A jövedelem és a fogyasztás eloszlása egy kompetitív gazdaságban önkényes abban az értelemben, hogy a tényezők kiinduló adottságait, valamint a különböző fokú diszkriminációt tükrözi.

A szabad, tökéletes verseny súlyos egyenlőtlenségeket eredményezhet; alultáplált gyermekeket, akik felnőve alultáplált gyermekeket nemznek: a nagyfokú jövedelem- és vagyonegyenlőtlenség Lorenz-görbéjének állandósulását nemzedékeken keresztül vagy akár örökre.”²⁸

Mindezekből pedig adódik, hogy a liberalizmusnak ma többféle elmélete van. Van egy olyan, neoliberálisnak vagy libertáriánusnak is nevezett felfogás, melyet a legjobban Hayek és Friedman és Nozick²⁹ neve fémjel, s amely a társadalmi egyenlőség és igazságosság érdekében történő állami beavatkozást elutasítja, vele együtt elhibáztottnak tartja a jóléti állam mindenféle koncepcióját.

Mások, mint John Rawls, az egyes társadalmak megítélésénél az igazságosságot helyezik a középpontba. Rawls ezt oly módon valósítja meg, hogy az emberek egyenlőségéből indul ki és az egyenlőtlenségeket kell rendszerben igazolni.

Ugyanakkor visszautasítja az olyan felfogásokat, amelyek egyfajta moralizáló felfogásból kiindulva erkölcsi szempontokkal váltánának fel piaci mechanizmusokat. Rawls a piaci mechanizmusok eredményeinek korrekcióját akarja autonómiájuk csorbitása nélkül.

²⁵ i.m.p. 969. Megemlítendő, hogy Smith ezt a nézetét nemcsak „A nemzetek gazdagsága” című művében, hanem „Az erkölcsi érzelmek elmélete”-ben is megfogalmazta. In: Márkus György (szerk.): *Bent moralizál*, Budapesti, Gondolat, 1977., pp. 526–527.

²⁶ i.m.p. 965.

²⁷ i.m.p. 969.

²⁸ uo.

²⁹ Nozick filozófus, nem közgazdász. Hayek filozófus és közgazdász, Friedman pedig olyan közgazdász, akinek általános társadalomelméleti és politikai koncepciója is van.

Fentieket tekintve félrevezető úgy érvelni, hogy az említett monetarista elveket valló neoliberális tanítások egyenlőek lennének a liberalizmussal.

Ugyancsak nem felelne meg a tényeknek, hogyha a fenti közgazdasági iskolát azonosítanánk a modern közgazdaságtannal, bár a hetvenes évek vége óta egyre nagyobb politikai befolyásra tett szert azáltal, hogy számos konzervatív párt és kormány tette magáévá. A közgazdaságtan uralkodó irányzata (mainstream economy) amely a vegyes gazdaság eredményes működtetését javította meg a második világháború utáni időszakban, természetesen nem veti el az állami beavatkozást, nem tartja azt hatástalannak vagy károsnak.

A többi közgazdasági iskoláról most nem kívánok szólni, ezekről Samuelson már idézett művében jó áttekintést találhatók.³⁰

Szerinte a történelemben az ember „Ki tudja javítani a piacgazdaságok legsúlyosabb fogyatékoságait, ugyanakkor meg tudja őrizni azokat a legjobb dolgokat, amiket sohasem lehet megmérni a GNP-ben: a szólásszabadságot, a változtatás szabadságát és az életmód megválasztásának a szabadságát.”³¹

Erre törekszik Rawls liberalizmusa, ezért tartom fontosnak azt, hogy gondolatait megismerjük és pontosabban lássuk azt a kontextust, amelyben megfogalmazódott.

A civilizátum fogalmáról

A „civilizátum” terminust a Posztmodernnel kapcsolatosan vezettük be. Ezzel a szóval jelöljük az elektronikai-kiberetikai médiumokkal felfejlődő civilizációs folyamat összességét, létet betöltő hatalmasságát. A nyelvi kifejezés semlegesnemű és befezettett melléknévi igenévre emlékeztető alakjával kívánunk utalni ennek a hatalmasságnak a dologi mivoltára és az eddigi folyamat lezárulására, sőt – korunkban úgy tűnik – a záródás végérvényességére. A posztmodern korszakváltozás egyik jellemzőjét a civilizátum kiképződésében látjuk, a „civilizátum”-ban magában azonban olyan történelmi fejleményt ismerünk fel, melynek leírását aktuális kontextusoktól és értelmezési változatoktól függetlenül találónak véljük, vagyis a posztmodern vitájába való – szerintünk elkerülhetetlen – bevonása nélkül is használhatónak tartjuk.

Miközben a „civilizátum”-ot határozottan megkülönböztetjük a „civilizáció”-tól és a „civilizációs folyamat”-tól, hangsúlyozzuk az összefüggéseiket. A civilizátum előtörténetét egyrészt a civilizáció, másrészt a kultúra, harmadrészt a kettő viszonyának alakulásában tanulmányozhatjuk. Mint ismeretes, a „kultúra” terminus meglehetősen régi (a „földművelés” jelentésű „cultura” szó Cicero óta használatos metaforikus értelemben), a „civilizáció” terminus viszont csak a XVIII. sz. második felében keletkezett (első adata 1757-ből származik), a kultúra-, illetve civilizáció-kritika megerősödésének idejében. A két kifejezést sokszor – pl. az angolnyelvű irodalomban a legújabb időkig – szinonimaként használták, habár az eredeti francia megnevezés („civilisé” és „civilisation”) elsősorban az Udvarban forgolódo polgári entellektüelek csiszolt viselkedésére vonatkozott, nem pedig az elmélyült művelődésre. Különbséget elsősorban Németországban tettek – már Kant óta – kultúra és civilizáció között, amit azután a német szellemi élet elmentmondásos történelmi alakulásának és megítélésének a függvényében vitatnak mind a mai napig. A magunk részéről a következőképpen foglalunk állást eme bonyolult, most éppen csak jelezhető problematikát illetően: feloldjuk a civilizáció társadalmi médiumokhoz kötöttségét, kiemeljük a kultúra és a civilizáció mibenlétének és viszonyának kérdését a nemzetek ill. nyelvtérületek kontextusából, végül a Modern történelmi vonulatába illeszt-

³⁰ Samuelson, i.m. 35. fej. i.m.pp. 1077–1108

³¹ i.m.p. 1106

ve újrafogalmazzuk a két terminust és kiellezzük a különbözőségeket. Konklúzióként azt mondjuk, hogy a civilizáció a technikai médiumokhoz kötött társadalmi berendezkedés, melynek fejlődése a technikai médiumok generációján mérhető, kultúra pedig a civilizáció átélése, ill. átélhető oszlatéka, melynek változása az egyének művelődésén mérhető.

Felfogásunk pontosítása céljából megemlítjük ennek a különbségtételnek az egyik értelmezési lehetőségét, a társadalom életvilág és rendszer kettősségének a modellje szerinti taglalását. E bináris modell szerint a civilizáció a rendszer létesítményekben való intézményes szervezése, a kultúra viszont – amely maga is része a rendszernek pl. a gazdaság és a politika mellett – az életvilág különféle szféráiban (mint tudomány, morál, művészet) elevenedik meg. A civilizáció a rendszer formájában épül rá, telepszik rá a kultúrára, és ulti meg azt, a kultúra azonban ellenállást képez vele szemben – az alternatív, ellen- és szubkulturák példák erre – azáltal, hogy az Alanya vett gyökeret és belőle hajt ki újra. Ennek megfelelően az egyén szempontjából a civilizálódás integrálódást jelent, uniformizálja az embert és kiteszi az elidegenedésnek, a kultúrálódás pedig kiválasztódással (szegregációval) jár, elősegíti a saját alapokra helyezett helyeződést, differenciálja az embert, és otthonosan tartja, vagy esélyt ad az elvesztett otthonosság visszanyerésére. Érdekes lenne tovább részletezni, hogy miként értelmezhetjük kultúra és civilizáció különbözőségét (pl. a társadalmi patológiákat tekintve) a társadalom bináris, kései Modernre különösen találó modelljében, helyett rátérünk azonban a civilizátum kérdésre. A társadalom ugyanis éppen oly módon fejlődik tovább a legújabb időkben, hogy a rendszerre tetőzik ön maga fölött, és kontrollálhatatlanná válva, de uralmat gyakorolva tova-elhúzódik, miközben az egyedek átélésükbe vonulva tagolódnak ki a korábban maradéktalan artikulációs lehetőséget nyújtó életvilágaikból. Ezekkel a változásokkal a kéttagú modell négytagúvá válik, és e modell szem előtt tartva éppen abban ismerhető fel korszakváltozás, hogy a társadalom kinövi a bináris modellt. Tülnövéseiben, a hatványozódó rendszer ön maga fölötti tetőzésében ismerünk arra, amit az előbb civilizátumnak nevezünk.

A civilizációs folyamatot jellemző és periodizáló technikai médiumok meghatározó szerepe a civilizátum kialakulásában és hatásában ütközik ki egyértelműen. Egykor korábban felfigyeltek ezekre, akkor járulékosnak tűntették fel a kapcsolatukat, vagy paradoxonként hatott ez, és végülis kihagyták a világmagyarázat filozófiai ivéből. Példaként említhető Hegel. Fiatalkori, sokáig kiadatlan írásainak egyikében „magamat-dologgá-tevés”-ről beszél a munka és a szerszám kapcsán, egy másik alkalommal pedig így írt

a gépről: „ama család, melyet az ember a természettel szemben elkövet... őrajta magán bosszulja meg magát; ahogy nyer tőle, mennél inkább leigazza, annál alantasabb lesz ő maga”. Egészen másról van itt szó, mint a később külső-érv-válás és elidegenedés néven annyiszor emlegetett és átértelmezett folyamatokról és állapotokról. Nem az ember viszonyulási torzultak el, ill. fordulnak visszájukra, hanem az alany maga lényegül át a technikai médiumai által. Nem csupán veszélyes viszonyokba keveredik, melyekben aztán önmaga is áldozatul eshet, de amelyekből közben megőrzött szubsztanciális érvényesítve bontakozhat ki – mint pl. az elidegenedésnek a tagadása formulája szerinti visszafordításával – hanem szubsztanciája változik meg helyrehozhatatlanná, a korábbi állapot visszaállításának lehetősége nélkül. Leminősül a médiumaihoz képest, melyekkel bánik, s amelyek által akarva-akaratlanul maga is átmediálódik. Ezt a történelmileg bekövetkező értékarány-változást Adam Smith figyelte meg először. Észrevette, hogy egy médium többet érhet, mint az általa hozott haszon és a vele elért cél. „Amde hogy valamely műtárgy (production of art) ezen odaillő volta (fitness) – írja –, ezen szerencsés fortély (contrivance) gyakran többre értékelendő, mint a tulajdonképpeni cél, amelyre szánták; és hogy valamely kényelem vagy öröm elérésére szolgáló eszköz pontos alkalmazását (exact adjustment of the means) gyakran többre kell becsülni, mint magát azt a kényelmet vagy örömet, melynek elérésében állna látszat szerint minden érdeme (merít), ezt, amennyiben tudom, még senki sem vette észre”. Hegel „A logika tudománya”-ban meglepetésszerűen bukkan fel hasonló belátás: „...az eke tiszteltetreméltóbb, mint közvetlenül az általa szerzett élvezetek és célok.” Innen csak egy lépés a történelmi rádobbanás: a médiumok értékesebbek, mint az ember, aki eredetileg létesíti őket. Hegel-nél azonban az idézett megjegyzés is kiesik filozófiájának kikerekítésekor. Az Abszolút Szellem önmagához tér vissza a történelemben a természeti külsőérv-válás kerületén, melyben a médiumok felöltő fölénye lényegtelen epizódként enyészik el. A legújabb fejlemények viszont azt mutatják, hogy az ember önmagával azonosulása (vegyük most az Abszolút Szellem történetének ezt az értelmezését) többé nem lehetséges, mert kiiktathatatlanná közbeékelődtek a médiumok. Az említett megjegyzéseken ez a felismerés előlegeződött; bennük érződött már előre a médiumok létesítményeinek embert felülmúló és társadalmat uraló tetőzése, a civilizátum.

Az elektronika-kibernetika technikai médiumok hálózata a civilizátum kódjai szerint idegzi be a társadalmat, miután a civilizátum ezekben a médiumokban fejlődött fel és miközben ezekben épül ki. Két egymással ellenté-

tes irányú mozgássor, ill. ellentétes értelmű funkciósor egyazon művelati láncban való összetartozása képezi azt a határt, amelyik formálja és szervezi a társadalmat, ugyanakkor pedig leválasztja tőle a civilizátumot, amely a társadalmat függésében tartja. Feltáulás-rejlés, nyitás-zárás, kinyilvánítás-titkosítás, hozzáférhetőség-zároltság bináris játékaiban függ össze egymással a két ellentétes mozgás-, ill. funkciósor. Egyazon számítógépes kód mindkétféle funkciót egyesítheti magában. Megnyit, hozzáférhetővé tesz és működéshalmazt biztosít annak a számára, aki ismeri a kódot, és tudja használni, egyszerismind kizárja azokat, akik nem ismerik, vagy nem tudják használni. Ha a kód exkluzivitása nem elég garancia arra, hogy zároljon is, miközben hozzáférhetővé tesz, külön rejtelmes (enkryption-) kódokat építenek be a rendszerekbe. Bonyonyos kódokkal való rendelkezés, ill. más bonyonyos kódok hiánya viszont már csak a társadalmat beidegző kódszövedék eloszlásának a függvénye. Erre a hiper-elosztásra szükségletei jelentkezésének és kielégítésének két történelmileg új formájában, kontextualitásában és allokalitásában jön rá az ember anélkül, hogy újféle tapasztalatainak szerveződését végső elvekig követhetné.

Az újdonság kiemelése céljából emlékeztetünk röviden a fejlett Modern létesítési folyamatára. Szükségleteit médiumok (foglalkozás, szakterület, eszközök, berendezések stb.) megválasztása során artikulálhatja valaki, majd a legtagabb értelemben vett médiumok formátumaiban dolgozza ki ezeket és termel, az elkészült termék, (mű-)tárgy, létesítmény azután másodkét természetként raktározódik fel és épül köré, végül szervezett intézményes elosztás keretében használhatja a javakat és elégítheti ki szükségleteit. A kontextualitás ennek a vázlatosan négytagú folyamatnak az elejéhez, az allokalitás pedig a végéhez járul. A civilizátum vonzás- és hatáskörében a szükségletek maguk is kontextusban keletkeznek. Az Alany már előre át van mediálva, mielőtt spontán-eredeti szükségletei előtörnének, vagy mielőtt ő maga beszálna valamilyen kontextusba. Másfelől a szükségletek kielégítésének módja és mértéke sem valamilyen kialakult és átlátható társadalmi (re)disztribúció szabályai szerint alakul, hanem a sokrétű kódhálózatban kijelölt hely, lokalitás szerint, melyet eme feltételeire utalva allokációnak nevezünk.

Első pillanatra az a benyomás alakulhat ki, hogy kontextualitás és allokalitás úgy tartozik össze, mint egy érem két oldala. Hiszen ami induláskor kontextus, az allokalitás eredménye, ami pedig érkezéskor allokáció, az kontextualitásban folytatódik. Így az Alany köré olyan körfolyamat zárulna, amelyeknek szakaszai követhetőek lennének, a szakaszok kapcsolódásai fe-

lől a körfolyamat egészének felderítését meg lehetne kísérelni, az Alanyunk pedig maradna olyan felségterület – bármennyire háttérbe szorítva is –, melynek birtokában még mindig a folyamatok gazdájának tudhatná magát. Kontextualitás és allokalitás azonban nem hozható egymással fedésbe többé maradéktalanul, és így a keletkező és kielégülő szükségletek sem ugyanazok többé. Ki nem egyenlíthető differenciájuk a civilizátum által vert ék következménye. Kontextusnak és allokációnak, továbbá az őket összekötő létesítési/termelési folyamatnak a kódoltsága által ékelődik közbe a civilizátum. Megosztva ezáltal magát az Alanyt is, aki – mintegy a civilizátum ellenpólusaként – éppen saját szükségleteire eszmélve és ezeket kielégítve különböződik el önmagától, és tulajdon megosztottsága csak fokozódik a létesítési/termelési folyamatba beszállásának az arányában. Saját felségterülettel ezzel elveszti, vagy legalábbis kérdéses, hogy marad-e még számára belőle, egységes képet pedig már csak saját megosztottsága miatt sem alkothat arról, amibe bele van bonyolódva.

Csupán röviden említjük itt meg, hogy a most vázolt ontológiai újdonságok egy-egy részlete külön elméletekben tematizálódik a legújabbkori filozófiai diskusziókban. Pl. a grammatológia nagy figyelmet fordít a textualításra, de az írásmédium – vagyis egy történelmileg korai és azóta többszörsen túlhaladott médium-generációhoz tartozó médium – kapcsán tárgyalja ezt, miközben nem tud mit kezdeni a „nyom” (trace) és a „szupplementum” problémájával. Ami az allokációt illeti, ez maga is külön alrendszerként jelenik meg a szociális rendszerek elméletében, mintha ilyen módon szilárdan megvethetné a lábát az ember, sőt határainak biztosítását és a maga rendszerébe vételezését is saját ügyévé tehetné. Az Alany válságáról, különösképpen „az Alany haláláról” különböző posztstrukturalista megközelítésekben esik sok szó, gyakran az átmediálódást is tárgyalva, a médiumok mibenlétének és a mediálódás eredetének a kérdése azonban voltaképpen megválaszolatlanul marad. A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy ezeknek az elméleteknek a civilizátum a homályban rejlő konvergenciapontja, és megválaszolatlan kérdéseiknek jelentős részére a civilizátum figyelembevételével lehet találó választ keresni.

A mindennapi életben paradox módon, előhívatatlan, de ugyanakkor áthágatatlan határokként tapasztalja az ember a civilizátum kódszövedékét. Nagyon sok minden van kirakatban, vagy kínálkozik, de a hozzáférés egyre inkább speciális kódkárttyáknak múlik. Úgy érezheti az ember, hogy szabadságában áll csaknem bármit megtennie, de mégis nagyon keveset tesz meg, mert kötik a kódjai. Ezek többségének tudója lehet, de tudásával sem a kód-

jait nem változtathatja szükreszabott határokon túl, sem azt a tényt, hogy kódjain függ. Határoltsága szinte sehol sem átjárhatóan, de többnyire kódoktól függ az átjárhatóság. Ezt az újféle behatároltságot nevezzük absztrakt röghöz kötöttségnek.

A világ dolgai közül a Baudrillard szóhasználatára szerint értett szimulakrumok zúdulnak az emberre, végső soron a civilizátum elő-özönléseként. Előállításuk maga is szimuláció: információ, modellen, kibernetikai játékon stb. alapul. Az elektronikus kommunikatív média révén egyre inkább uralkodik a mindennapi életet. Baudrillard intencióját követve referensnélküli jeleknek szokás ezeket tekinteni. Ha azonban már előbukkan az elektronikai-kibernetikai médiumoknak az a vonulata, amelyik a civilizátum kiképződésére utal, akkor éppen a civilizátumot és az általa megszegett identitását Alanyt ill. az általuk kibocsátott programokat tarthatjuk a szimulakrumok referensének.

Globális méretekben az egyszerre működő és defektet szenvedő világrendszer ugyanazon műveletekkel országokat és népeket összehozó és megosztó fennállásában jöhetünk a civilizátum nyomára. McLuhan még nem is olyan régen, a 60-as években azt gondolta, hogy az elektronikus médiumok révén egyetlen globális faluvá változik a Föld. Az információáramlás sebessége és sűrűsége valóban járhatna ilyen hatással, az információáramlásba épülő zárások és minták erősebb válaszfalakat emelnek azonban egyes területek, szférák, tematikák és emberek közé, mint a kézzelfogható barikádok. Csak két összefüggést említünk most ennek illusztrálására. Egyik a világrendszerben markánsan kirajzolódó centrum és periféria, főáram és marginalitás, első-, második- és harmadik-világiság. Nagy erők működnek annak érdekében, hogy ezeket a különbségeket ledolgozzák, pl. a modernizáció exportjával és támogatásával. Ugyanakkor éppen a különbségek és különbségek megszüntetésén munkálkodva mélyülnek a szakadékok és keletkeznek újabbak. Paradox módon; ám a paradoxon titkát a civilizátumban sejtethetjük. Másik összefüggés az ún. világ-„tájak”, World-scapes kialakulása. Ahelyett, hogy egyre inkább egyértelmű és pontosan meghatározott formájúvá és szerkezetűvé válna a különben egyre tisztább racionalitással létesülő világ, folyamatai helytől és megfigyelőtől függő perspektívában mutatkoznak egymással összeegyeztethetetlenül másnak és másnak. Az így adódó folyamatokat nevezzük – a megtört világrendszerre utalódás horizontja előtt – világ-„tájak”-nak. Miután már korábban is használatban voltak „scapes” toldalék kifejezések (pl. mediascapes, cityscapes), Arjun Appadurai a világ-„tájak” ötfele fajtáját pontosította, de számuk jócskán

szaporítható aszerint, hogy mire figyel fel az ember. Példaként a finanscapes-t emeljük ki, ami a globális tőke misztikussá váló gyors mozgásában, valutapiacok, nemzetközi részvényüzletek, meg a pénzekre menő áruspekulációk stb. formájában mutatkozik. Kódjaik, melyek felismerhetetlenné válva húzódnak el a vizsgálódás során és elől, felfogásunk szerint civilizátumfüggőek.

Végül csak röviden említjük meg, hogy a Lét civilizátum általi betöltését a hagyományos ontológiákon túllépve gondoljuk el. Azokat a létezés kerítendő határokat feszegetve – azaz peratológiailag –, amelyeknél (erős sejtésünk ez) nem transzcendencia húzódik, hanem a létezés tartozéka, ami ugyanakkor tartozékává teszi a létezés. Heidegger keresztlet áthúzott grafémáját alkalmazzuk ennek jelölésére, de a Heidegger-től merőben eltérő intencióval. A bevezetésben adott jellemzést ennek megfelelően a következőképpen pontosítjuk: a civilizátum ~~X~~-et betöltő hatalmasság.

Formálisan nézve ezzel a megállapítással fogalmat alkotunk a civilizátumról. A keresztlet áthúzott ~~X~~-ről nincs azonban külön előzetes ismeretünk, hanem éppen a civilizációnak civilizátum néven megnevezett fejleményére utal (ó)jának a követése vezet (a civilizátum felőli leosztódást visszafelé nyomozva) ehhez a terminushoz. Mégsem csupán intúió kérdése, hogy keresztlet áthúzott Létről beszélhetünk, mert a keresztlet áthúzott Lét terminusa hasonlóképpen vetődik fel a Lét legalább két és félezer éves történetének a továbbutalásaként, mint ahogyan a civilizátum vetődik fel a civilizáció története felől. Mindkét vonatkozásban utalások hálózattal foglalkozhatunk, miközben túljutunk az utalások hálózatának határán. A „civilizátum fogalma” ennek megfelelően nem definíciószerű, hanem kétféle határon-túlra-utalódás viszonya, melyet a „hatalmasság” – aminek szintén megvan a maga történelmi utalásrendszere – artikulál. Miután a fontiekben jelezte a civilizátumra utalás hálózatának néhány csomópontját, a létitörténetnek a keresztlet áthúzott Létre utalását és a hatalom hatalmassággá válását kellene vizsgálnunk. A mostani keretek között nem kerithetünk azonban erre sort, hanem bízza abban, hogy a civilizáció felőli közelítésben alkotott előzetes civilizátum-fogalom támpontot ad ahhoz, hogy jelenkori történelmünkkel illető kérdéseket vessünk fel, ez utóbbiak közül említünk néhányat.

Először a civilizátum globalitását szeretnénk kiemelni. Századunkban több oldalról deklarálták különböző társadalmi rendszerek, hogy a történelem merőben más útját járják, mint az ellenfelek, és hogy a saját útjuk az igazi. Szemben ezekkel a véleményekkel, napjainkra kiderült, hogy a civilizáció hatalmassággá fejlődése volt az uralkodó a különféle társadalmi rend-

szerkeiben, nem pedig a kulturális, ill. ideológiai vonulat. Így ma a civilizátum globális, bár kiszámíthatatlan invariánsnak nevezhető. Lehet, hogy egy harmadik világbeli, vagy viszonylag elszigetelt, vagy marginális társadalom „képletének” a „felirásakor” mellőzik ezt az invariáns, a „képlet” megoldására törekedve azonban kényszerítőleg előkerül, habár – kiszámíthatatlan, mai perspektívában úgy tűnik: kiszámíthatatlan volta miatt – exakt eredményre nem lehet jutni. A civilizátum globalitása annál érezhetőbb, mennél inkább elmélyedünk az összefüggések vizsgálatában. A felszínen a világrendszer megosztott, és világ-„tájak” vannak előtűntek. Ezek a különállások felől vezetnek rá, kódoltságuk révén, a civilizátumra. Az összefüggések és a törvényszerűségek viszont a különbözőségek fölényes hatás általi egybefogottságát mutatják.

Másodszor azt a belátásunkat szeretnénk megfogalmazni, hogy a civilizátum beállásával nem ér véget a történelem, hanem az eddigitől különböző szakasza kezdődik. A posthistoire és a „történelem vége” koncepciókat az emberi potenciál kiteljesedésének vagy kimerültségének szempontjából – bármennyire meglepő, ez a két vélet egyazon folyamat kétféle nézete – szokás megalkotni. A civilizátum azonban más valami, mint az ember, noha az ember tevékenysége létesíti és táplálja. Az elektronikus-kibernetikai médiumok tetőznek benne oly módon, hogy sem alanyilag átélhetővé, sem az emberiség nembeli jellemzőjévé nem tehető (maradéktalanul, illetve valójában-„lényegében”), noha mindazonáltal az emberiséghez tartozik. A vele kezdődő új történelmi szakaszban valószínűleg nem az emberek különféle csoportjainak, szervezetinek, társadalmainak a harca lesz elsőrendűen fontos, hanem a végső mivoltában alanyi-átéléses embernek és a civilizátumnak a mérkőzése. A kihívások, az emancipáció, az ellenszegülés, a ki-egyeztetések és a hódítások merőben új formái rajzolódhatnak ki. Ezek játéktérét egyelőre a nyomasztás és a könnyítés – a nyitás-zárás binaritástól merőben eltérő – polarítása jelzi leginkább. A civilizátum nyomatóka éppoly kevésbé szüntethető meg, mint a gravitációs erőter, de könnyítéseket juttat cserébe, ezekkel ellentételezhető. Tehermentesíti, sok nehéz döntés gondját leveszi az ember válláról, útját megkönnyíti. De magát az egyént is könnyűvé teheti, a súlytalanná válás mindkét értelmében: lebeghet, mintha szabad lenne, illetve sem személyének, sem életének, sem tevékenységének „nincs súlya”, hanem a végtelen kis pont határértékéhez közelítően jelentéktelen. A facilitatio az eszméktől, hagyományoktól, felelősségtől, kötelességtől, szolidaritástól, együttérzéstől való mentesítésbe torkolthat végül.

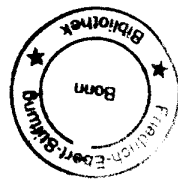
Harmadszor a civilizátum és a kockázatoság kapcsolatára utalunk. A mai

társadalom sikereinek arányában növeli a kockázatosakat, melyek sikereit veszélyeztetik. A nukleáris vagy az ökológiai katasztrófa kockázata akár a földi élet megsemmisülését jelentheti. A kockázatok az idő problémájaként prezentálódnak. Érvénytelenítik az idő lineáris és homogén felfogását, amelyet a jövő utópiája koronázhat meg. Viszont egyfelől a szabályozó kódok, másfelől a rettegés/elrettentés között mégis úgy vonnak egyenleget, hogy halmazaitag irányulást sejtetnek. Ez az irányulás tulajdonítható a civilizátumnak, amely ily módon az idődimenziók re-artikulálója.

Befejezésül csupán egy megjegyzés erejéig jelezzük, hogy a civilizátummal keltezett történelmi szakasz a társadalom-, gazdaság- és kultúra-történetnek, vagyis egyáltalán a természetből különvált ember történelmének a természet-történetbe való visszazáródásaként fogható fel. Mint ahogyan pl. a civilizátum globalitásának a globális katasztrófa kockázatával együtt járása mutatja. Miután az ember kiemelkedett a természetből és szembefordult vele, hogy leigázza, mostantól azon mérheti a fejlődését, hogy mennyiben képes beleiktatni civilizációját a természet menetébe, ill. hogy mennyiben rántja magával a pusztulás felé a civilizációjával megsebzett természet.

Megjegyzés:

Az egyes terminusokat magyarázó, illetve az ezekkel kapcsolatos polémiát tartalmazó jegyzetek a fentebbi szöveg közléséhez csatoltan találhatók a következő könyvben: poszt-posztmodern. A kilencvenes évek. Szerk. Pethő Bertalan. Platon, Budapest, 1997., 105–109. o.

Készült a FER-Co Kiadó-Nyomda Kft. gondozásában